

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

С. В. Віднянський

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ І НАУКОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ
ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ:
Український вільний університет
(1921-1945 рр.)**

Київ 1994

Віднянський СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ — к. і. н., завідуючий відділом історії міжнародних зв'язків України Інституту історії України НАН України

Переважно на недоступних раніше для дослідників архівних та інших джерелах розглядаються маловідомі питання історії заснування та наукової, педагогічної і культурно-освітньої діяльності першого вищого учбового закладу і другої наукової установи української еміграції міжвоєнного періоду — Українського вільного університету.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, всіх, хто цікавиться історією української еміграції.

Відповідальний редактор д. і. н., проф. *С.В.Кульчицький*

Літературний редактор *В.І.Новицький*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Набір підготувала *О.В.Єско*

У 1991 р. виповнилося 70 років з часу заснування Українського вільного університету (УВУ) — першої вищої школи і другої наукової установи української еміграції за кордоном. Цей ювілей вперше відзначала українська наукова й культурна громадськість як у діаспорі, так і на батьківщині. Йому було присвячено ряд заходів, у тому числі чотири наукові конференції, які відбулися в Чехо-Словаччині, Німеччині й Україні за активною участю представників вищих учбових закладів, наукових інститутів і товариств, органів державної влади та дипломатичних представництв.

Зокрема, вперше за час існування УВУ в лютому у Львівському університеті ім. Івана Франка відбулася міжнародна науково-практична конференція вчених УВУ і України під назвою "Український вільний університет. З минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування". В зведенні її учасників до Президента, Верховної Ради та Кабінету міністрів України зазначалося: "У час становлення незалежної України ми зобов'язані зберегти унікальні національні інституції, які впродовж довгих років активно діяли поза географічними межами України і відіграли виняткову роль у розвитку культури, науки, суспільної думки. До таких закладів належить і Український вільний університет (УВУ), який понад 70 років об'єднував кращі інтелектуальні сили діаспори, був провідником передової некон'юнктурної наукової думки"¹.

Саме так через 70 років після заснування оцінила наукова громадськість нашої держави роль цього навчального й наукового закладу в житті українського народу, правду про діяльність якого приховували від цілих поколінь жителів республіки спочатку завеса незнання й спотворення, а згодом — стіна замовчування. "Нова післявоєнна генерація українців, — вказував у вступній доповіді на пленарному засіданні міжнародної

наукової конференції „Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету„ (Пряшів-Свидник, червень 1991 р.) голова її оргкомітету, відомий українознавець з Словаччини Микола Мушинка, — зокрема тих, що здобули освіту у вузах Пряшева та України, не мала, а здебільшого і по сей день не має найменшого уявлення про УВУ. За 40 років у Чехо-Словаччині не було про УВУ опубліковано жодної окремої статті (навіть негативної), не написано жодної курсової, дипломної чи кандидатської роботи”².

Донедавна і в Україні майже не публікувалося інформації про творчу діяльність української еміграції, яку традиційно звинувачували у "буржуазному націоналізмі".

Тільки останнім часом завдяки публікаціям у пресі Д.Степовика, М.Присяжного, М.Подільчака і першими розвідками В.Потульницького, С.Ульяновської і В.Ульяновського та деяких інших дослідників³ громадськість України дізналася про окремі сторінки історії заснування і діяльності Українського вільного університету. Цьому певною мірою сприяла й організована в ЦНБ ім.Вернадського АН України влітку 1991 р. виставка "Еміграція з СРСР у міжвоєнній Чехословаччині: внесок в науку і культуру", де експонувалася понад сотня російських та українських видань з фондів Слов'янської бібліотеки в Празі, надрукованих у ЧСР у міжвоєнні роки, які свідчили, зокрема, про плідну наукову й культурно-просвітницьку діяльність української еміграції в цій країні.

Нині, коли нарешті стають доступними для дослідників численні архіви української післявоєнної еміграції, в тому числі матеріали празького архіву УВУ (документи канцелярії, ректорату й сенату університету, факультетів права і суспільних наук та філософського, університетської бібліотеки й видавництва), що зберігаються в ЦДАВО України*, а також зарубіжні емігрантські видання з історії УВУ⁴, з'являється можливість більш повного і об'єктивного висвітлення історії заснування, педагогічної, наукової і культурно-освітньої діяльності та значення Українського вільного університету в розвитку української і світової науки та культури, зміцненні її міжнародних зв'язків.

* Певна частина матеріалів архіву УВУ була перевезена до Мюнхену, решта разом з документами про здійснення чехословацьким урядом у 20—30-ті роки т.з. "російської допомогової акції" і діяльність російських і українських емігрантських спілок та організацій зберігається у Державному Центральному архіві в Празі (фонди Міністерства закордонних справ).

У данній праці зроблено спробу на основі переважно нових та інших маловідомих джерел розповісти про перший, найбільш складний і водночас плідний етап історії УВУ — з часу його заснування у 1921 році у Відні і протягом майже 25-річної діяльності в Празі. Йдеться, зокрема, про такі ще недостатньо досліджені питання, як: причини і передумови заснування УВУ та переведення його в Прагу, складні процеси становлення концепції і розробки нормативних актів його діяльності, формування й динаміка змін у професорсько-викладацькому і студентському контингентах та їх характеристика, політика чехословацького уряду щодо УВУ, взаємини університету з науковою громадськістю ЧСР, навчальними закладами, науковими установами й організаціями інших країн, проблеми і здобутки УВУ празького періоду його діяльності.

Звичайно, автор праці не ставить за мету всебічно відтворити всю багатогранну діяльність і оцінити значення Українського вільного університету, позаяк це є поки що дуже складним завданням з ряду причин. Однак він сподівається, що принаймні багатий фактичний матеріал, який здебільшого вперше вводиться до наукового обігу, полегшить виконання цього завдання майбутнім дослідникам історії УВУ і української еміграції в Чехословаччині в цілому.

Урочисте відкриття УВУ відбулося у Відні 17 січня 1921 р., але йому передували драматичний перебіг подій на території України і велика підготовча робота визначних представників української інтелігенції за кордоном.

I

ДО ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ УВУ У ВІДНІ

У результаті першої світової війни і поразки національно-визвольних, державницько-самостійницьких змагань українського народу його землі після нетривалого періоду самостійності (Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка) знову опинилися в складі інших держав: Наддніпрянська Україна стала складовою частиною Радянської Росії, Східна Галичина і Західна Волинь були загарбані Польщею, Північна Буковина анексована Румунією, Закарпаття приєднане до Чехословаччини. Значна частина активних борців за національне й соціальне визволення українського народу, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917—1920 рр. у Східній і Західній Україні, змушена була залишити батьківщину. Тільки в перші повоєнні роки кількість емігрантів з українських земель досягла 80—100 тис. чол.⁵

Основними осередками цієї еміграції в 20—30-ті стали Відень, Варшава, Берлін, Белград, Париж, Прага, Софія та деякі інші міста Європи, де до політичних емігрантів приєдналися десятки тисяч колишніх військовополонених українців з російських армій, а також тогочасна, здебільшого заробітчанська еміграція з України. Причому досить значну частину емігрантів становили представники національно свідомої інтелігенції — вчені, університетські професори й викладачі, студенти та учнівська молодь, інженери, літератори, політичні та військові діячі Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії, а також ЗУНР і т.п.

Тому не дивно, що після певного періоду адаптації до закордонної обстановки найбільш свідомою частиною української еміграції, яка і на чужині залишалася відданою ідеям державної

самостійності України, вирішила використати свою вагому інтелектуальну і соціальну базу для організації і розбудови в країнах перебування українського національно-культурного життя. Звичайно, плідну культурно-просвітницьку і науково-педагогічну діяльність українська еміграція могла здійснювати лише за умови прихильного ставлення до неї урядів, політичних кіл та громадськості країн перебування. Однак держав, які готові були надати біженцям з України значну гуманітарну й матеріальну допомогу для задоволення бодай мінімальних їх життєвих потреб, а тим більше створити необхідні умови для творчої суспільно корисної діяльності, було в післявоєнній Європі, на жаль, не багато.

Саме до них належала одна з найдемократичніших на той час новостворених держав в Європі — Чехословацька республіка, перший президент якої — Томаш Г. Масарик — був добре обізнаний з українським питанням і співчував національно-визвольним змаганням українців⁶. Чехословаччина першою протягла руку безкорисливої допомоги тисячам біженцям з Росії, в тому числі з українських земель, розглядаючи їх як важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків з цими демократичними в майбутньому країнами. При цьому уряд ЧСР враховував традиційні русофільські настрої значної частини суспільства, а також конкретні господарські інтереси і зовнішньополітичні пріоритети держави.

Водночас засновники і керівники Чехословацької республіки дотримувалися антибільшовицьких позицій і хоча офіційно проголосили щодо Радянської Росії "прихильний нейтралітет", тобто неутручання в її внутрішні справи, насправді всіляко підтримували колишніх військовослужбовців білих армій та представників буржуазних політичних партій, їх антирадянську діяльність, сподіваючись, що саме післяжовтнева еміграція найближчим часом відіграватиме провідну роль у відродженні нової Росії, її "реконструкції" й "європеїзації"⁷. Тому пропаговані офіційними колами ЧСР причини здійснення допомоги біженцям з Росії — ідеї гуманізму, слов'янської єдності і вдячності тисячам російських героїв, що полягли у боях світової війни за спільну справу⁸, не вичерпують мотивів, насамперед політичних й економічних, якими керувався чехословацький уряд у своєму ставленні до емігрантів.

Однак шляхи розв'язання емігрантського питання у Чехословаччині з 20—30-х роках і основна мета ініціаторів нового підходу до нього — президента Чехословацької республіки Томаша Масарика, прем'єр-міністра Карла Крамаржа, міністра закордонних справ Едуарда Бенеша та його заступника, керівника політичного відділу міністерства Вацлава Гірси, який

безпосередньо відповідав за здійснення цієї політики (до речі, він був одним із засновників Слов'янської бібліотеки в Празі), — надали Чехословаччині в очах Європи авторитету дійсно демократичної держави і послужили поштовхом урядам інших країн переглянути свої попередні погляди на це питання. На відміну від урядів інших держав, які здійснювали репатріацію або денационалізацію емігрантів, президент і уряд ЧСР керувалися тим, що подане ставлення до них не задовольняли основну частину біженців з Росії і тому шукали третій шлях, коли ті, що втратили домовку, мали гарантії від вимушеного повернення на батьківщину і від денационалізації. Тому саме в Чехословаччині у 20—30-ті роки найчастіше емігранти, особливо українці, одержували так звані паспорти Нансена, що надавали їм статус бездержавних і прирівнювали до громадян країни перебування або до найбільш привілейованих чужинців.

Проте, становище емігрантів із Росії у ЧСР відрізнялося від становища біженців в інших країнах тим, що чехословацький уряд цілеспрямовано регулював наплив емігрантів, щоб у країні зосереджувалися кращі діячі, які б підготували інтелігенцію для майбутньої демократичної Росії. Якщо, наприклад, у міжвоєнний період у Берліні та Белграді надавалася перевага монархістам та сепаратистам, у Парижі — консервативно-демократичним, Харбіні — ультраконсервативним колам, то чехословацький уряд підтримував демократичні течії в середовищі еміграції з урахуванням її багатонаціонального складу. Зокрема, на відміну від урядів інших європейських країн, де перебували біженці з Росії, він при наданні допомоги виділяв (принаймні до 1924 р.) російську і українську еміграцію як самостійні. Згодом основним аспектом політики чехословацького уряду щодо емігрантів з Росії став розвиток науки, освіти і культури. Як підкреслював у 1923 р. Т. Масарик, Чехословаччина вважає своїм обов'язком "зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил" в емігрантському середовищі, що сприятиме перетворенню ЧСР на провідний слов'янський центр Європи⁹.

Цей політичний курс, оголошений влітку 1921 р. під назвою "російська допомогова акція", поклав початок вирішенню емігрантського питання в Чехословаччині на найвищому рівні. За великої гуманітарної й матеріальної допомоги уряду і моральної підтримки політичних й громадських кіл у ЧСР були засновані російські, українські та білоруські інституції, товариства та організації, які мали в основному культурно-просвітницький й

науковий профіль і завданням яких було задовольнити духовні та матеріальні потреби емігрантів.

Але була ще одна не менш важлива причина виникнення українських наукових закладів і установ за кордоном, у тому числі УВУ. Це — зневажливе ставлення до української науки й культури на окупованих землях: скасування українських кафедр у Львівському і Чернівецькому університетах, відповідно, урядами Польщі та Румунії як один з проявів їх асиміляторської політики щодо українців, а також розформування університетів радянською владою в УСРР* і поступове зведення науки, особливо гуманітарної, до ролі прислужниці тоталітарного більшовицького режиму. Як зазначалося в зв'язку з цим в одному з меморандумів Українського вільного університету (1923 р.), "коли на Великій Україні замовкли святині української науки, а Львів не допустив української молоді до університету, приневолюючи українську науку скриватися в підземеллю, ціла українська суспільність звернула свою увагу на Прагу, де силою факту утворилося середовище наукової праці за границею"¹⁰.

До початку масової еміграції з України (1919—1921 рр.) найзначнішим осередком зосередження біженців був Відень, де на той час уже знайшла притулок значна кількість представників західноукраїнської інтелігенції, зокрема професори й студенти, які тривалий час безуспішно боролися за заснування українського університету у Львові. Саме в їх середовищі виникла ідея створення такого навчального закладу в еміграції. З цією ініціативою виступили керівники заснованих у 1919 р. у Відні перших українських наукових закладів і культурних товариств — голова Союзу українських журналістів і письменників Володимир Кушнір, його заступник Олександр Олесь, голова академічної секції цього союзу професор Олександр Колесса, голова Товариства прихильників освіти професор Станіслав Дністрянський, голова Українського соціологічного інституту професор Михайло Грушевський, а також син видатного українського історика професора Володимира Антоновича — Дмитро Антонович — визначний політичний діяч, історик мистецтва і театру.

Ініціатори створення українського університету вважали, що місцем його перебування повинна стати Прага. Крім наведеної вище причини, вони сподівалися (як згодом з'ясувалося, небезідставно) на підтримку першого президента ЧСР Т. Масарика,

*У 1920 р. на базі Київського і Кам'янець-Подільського університетів було створено інститути народної освіти, а в 1930—1934 рр. — інститути професвіти.

з яким чимало українських професорів були особисто знайомі: професор Іван Горбачевський, наприклад, — по праці на початку ХХ ст. у Празькому університеті, С.Дністрянський та О.Колесса — по спільній роботі у віденському парламенті напередодні першої світової війни. Професор М.Грушевський та інші діячі УНР спілкувалися з Т.Масариком — тодішнім керівником чехословацького національно-визвольного руху — в період його перебування у Києві в кінці 1917-на початку 1918 р. Про перші заходи організаторів університету в одному з установчих документів УВУ читаємо: "Українські університетські професори і українське студентство, опинившись за кордоном наслідком запертя Львівського університету для українських студентів, порішили вже з кінцем 1919 року приступити до заснування Українського вільного університету і тоді була загальна гадка, щоби українські університетські курси скласти якраз в Празі В тій цілі приїхала до Праги з кінцем 1919 року окрема професорська делегація з професорів: д-ра Горбачевського, д-ра Колесси, д-ра Дністрянського, щоби поробити відповідні старання. Одначе ті старання не вийшли тоді поза межі українського посольства в Празі (йдеться про Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Чехословаччині на чолі з послом Максимом Славинським. — С. В.). Повернувшись до Відня, делегація порішила поки що відложити цю справу, але коли число українського студентства за кордоном зачало щораз то більше рости, бо на Україні закрито оба українські університети в Кам'янці і в Києві, порішили з кінцем 1920 року українські професори і інші українські вчені, що мали переважно місце свого пробутку у Відні, приступити негайно до улаштування університетських викладів на українській мові"¹¹.

Перші наукові лекції й заняття з історії, літературознавства, права і мистецтвознавства були проведені вже в листопаді-грудні 1920 р. Вони користувалися популярністю, з кожним заняттям слухачів ставало все більше. Тому за ініціативою професора Колесси було вирішено зробити їх систематичними, на зразок вищого навчального закладу. Обов'язки ректора майбутнього університету було доручено виконувати М. Грушевському. Його заступником і деканом філософічного відділу обрано Колессу, а деканом відділу права і суспільних наук — Дністрянського.

Серед фундаторів університету одразу виникли розбіжності в поглядах щодо характеру цієї інституції. Частина з них, очолювана М. Грушевським, виступала за створення "вільного", "народного" університету — без обов'язкової системи навчальних дисциплін, без визначення рівня наукової кваліфікації проф-

есорсько-викладацького складу і відповідного, рівня знань слухачів, а також вимагала особливих автономних прав у кадровій політиці для Українського соціологічного інституту*. Інші на чолі з О. Колесою наполягали на заснуванні університету за зразком західноєвропейських закладів з відповідними вимогами щодо кадрів викладачів, рівня знань слухачів і програми занять (з обов'язковими 8 семестрами студій, двома державними іспитами і можливостями складання докторату). Більшість професорів підтримала ідею заснування хоч і вільного (тобто недержавного) українського університету, але на зразок західноєвропейських. Внаслідок цього М. Грушевський разом з своїми співробітниками по соціологічному інституту відмовився брати участь у його організації і її очолив О. Колеса¹³.

Звичайно, найпершою проблемою для засновників УВУ був добір викладацьких кадрів. Уже 20 і 21 грудня 1920 р. заступник голови УВУ Колеса надіслав листи міністру Д. Дорошенку, міністру і послу В. Липинському, державному секретарю Директорії А. Артимовичу, послу О. Лотоцькому, професорам І. Ганицькому та І. Зілінському такого змісту: "В половині січня 1921 р. розпочнуться у Відні українські наукові курси, які матимуть характер вільного університету, з двома відділами: філософічним (історично-філологічним і природописно-математичним) та відділом права і суспільних наук. Іменем управи цієї інституції та філософічного відділу маю честь запросити Вас, щоби Ви були ласкаві взяти участь в тих курсах та виголосили довільне число викладів в обсягу української історії. Кошти Вашого побуту у Відні і доріжні були б звернені Товариством українських журналістів і письменників"¹⁴. Практично всі адресати дали позитивні відповіді, зокрема професор Дорошенко погодився читати курс української історіографії другої половини XVIII ст. за умови, що йому нададуть допомогу в придбанні відповідних книг та інших матеріалів (наукових записок НТШ, комплексів "Київської старовини" тощо). Його прохання (за винятком "Київської старовини") було виконано керівництвом УВУ¹⁵.

* Як безспідставно вважають деякі сучасні дослідники, "мотиви, які спонукали видатного вченого зажадати здійснення поставлених ним вимог, полягали, перш за все в тому, що Грушевський, будучи організатором Соціологічного інституту і його повноправним господарем, хотів зберегти його специфіку, а не розчиняти його в структурі УВУ, а, по-друге, багато співробітників Соціологічного інституту, товаришів Грушевського по партії, українських соціалістів-революціонерів, такі як, наприклад, М. Чечель, М. Шаповал, М. Шраг та інші не мали ані досвіду викладання у вищій школі, ані наукових ступенів та знань"¹².

В той же час листи іншого змісту були надіслані всесвітньо відомому біохіміку, гігієністу і епідеміологу професору Івану Горбачевському та колишньому ректору Кам'янець-Подільського українського університету, міністру народної освіти УНР професору Івану Огієнку в Тарнів (Польща). Зміст цих листів дає змогу краще зрозуміти наміри фундаторів УВУ, тому процитуємо найважливіші місця з них. "Маю честь запросити Вашу Екселенцію, — зазначалося, зокрема, в листі до Горбачевського, — щоби Ви були так ласкаві прийняти становисько голови вільного університету та взяти участь у викладах... Ми всі переконані, що краще було б урядити таку інституцію в Празі, як ми осе старалися надармо перед роком. Однак наразі є непереборні труднощі (велика більшість професорів живе тепер в Відні і т.п.), так що сей семестр відбувся би у Відні, а слідуючий, коли б до того часу удалося усунути труднощі, відбувся би вже в Празі"¹⁶. Як бачимо, після відмови Грушевського посаду ректора УВУ було запропоновано зайняти іншому визначному вченому — І.Горбачевському. який з 1883 р. тривалий час викладав на медичному факультеті Празького університету, а в 1902—1903 рр. — навіть обраним ректором цього одного з найстаріших вузів Європи і з кінця 1917 до кінця 1918 р. працював першим міністром охорони здоров'я Австрії.

Однак він також не дав згоду, підкресливши, що "вважає уладження цих курсів тепер у Відні, безумовно, невідповідним", тому "не може взяти відповідальність за цілу справу і — хоч як мені прикро — мушу відмовитися прийняти Ваші прихильні пропозиції"¹⁷.

У листі керівництва УВУ від 9 лютого 1921 р. до професора Огієнка містилося прохання прочитати від 12 до 24 лекцій з питань українознавства і виконувати обов'язки декана філософічного відділу УВУ з оплатою 500 австрійських крон за кожну лекцію та 5 тис крон щомісячно за керівництво відділом. "Окрім того, — зазначалося в листі, — прохаємо Вас щиро розвідати і написати, чи уряд УНР в Тарнові не міг би допомогти українським студентам, що перебувають тепер в Ченстохові, переважно придніпровцям, щоби вони для університетських студій переїхали до Відня, де можна б їх примістити (коло 100 осіб) в станицях бувших українських військових полонених. На прожиток їх потрібно було б коло 3 тис. крон місячно на особу"¹⁴. З цього листа дізнаємося про ще одну проблему, яку довелося вирішувати організаторам УВУ протягом усього періоду існування університету у Відні — забезпечення його студентами і фінансування.

Таким чином, перед засновниками УВУ постали такі основні питання: місцеперебування, характер, структура і принципи

діяльності університету, забезпечення "того професорсько-викладацькими кадрами та необхідною кількістю слухачів і надання їм матеріальної допомоги, а також фінансування навчального закладу.

3 січня 1921 р. відбулися збори професорів і доцентів УВУ, на яких було прийнято рішення щодо його відкриття і діяльності. Насамперед "з огляду на виступлення професора Грушевського із УВУ та відмовної відповіді доктора Горбачевського ухвалено потребу нового уконституювання Ради УВУ". Головою Українського вільного університету було одногосно обрано професора Колессу, який став першим ректором першої української високої школи за кордоном. Обрано також і затверджено новий склад Ради (секретаріату) УВУ і керівництво факультетів. До речі, спочатку планувалося створити три факультети: філософічний, правничий та природничо-математичний, але через брак коштів фундатори обмежилися двома — філософічним з двома відділами (історично-філологічним та природописно-математичним) і правничим (повна назва "факультет права і суспільних наук"). До першого складу Сенату УВУ у Відні ввійшли: проф. О. Колесса — голова (ректор) УВУ, проф. С. Дністрянський — заступник голови (проректор) УВУ, декан факультету права і суспільних наук, проф. В. Старосольський — заступник декана (продекан) цього ж факультету, секретар Сенату, проф. С. Рудницький — декан філософічного факультету (обраний замість призначеного раніше на цю посаду І. Огієнка, який не зміг приїхати до Відня), проф. І. Ганицький — заступник декана цього ж факультету. Крім того, на зборах було затверджено порядок запису слухачів (спочатку ними могли стати "безплатно всі особи обох полів, яким заповнилося 16 років"), програми викладання і урочистого відкриття університету, яке було призначене на 17 січня 1921 р.¹⁹

На урочистому відкритті Українського вільного університету, яке відбулося у Віденському будинку інженерів і архітекторів у присутності представників різних кіл української еміграції, з вітальними промовами виступили ректор УВУ О. Колесса, голова Союзу українських журналістів і письменників К. Кушнір члени ряду українських організацій, а також зробили наукові доповіді професор С. Рудницький на тему "Україна як географічна одиниця" та сенатор С. Шелухін ("Право, етика, релігія, справедливість").

У другій половині січня 1921 р. (за деякими джерелами 10 лютого) у Відні була обнародована відозва до українського громадянства "Український Вільний Університет", яку підписали:

за Раду УВУ — д-р О. Колесса — проф. Львівського університету, І. Ганицький — ректор Київського університету, д-р С. Дністрянський — проф. Львівського університету, д-р В. Старосольський — проф. Кам'янець-Подільського університету, а за управу Союзу українських журналістів і письменників — д-р В. Кушнір і О. Олесь.

Це — перший офіційний документ УВУ засадничого характеру, в якому накреслена програма діяльності нового університету. Добором програми УВУ... наближається до типу державних університетів, — зазначалося в ньому. — Однак головним принципом, яким керувалися основоположники й організатори УВУ, було не тільки заступити в межах можливості університет державного тину, але й надати йому характер храму української науки, незалежної від будь-яких громадських чинників. Цілком являється ширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання шляхом наукових викладів та інших форм навчання при забезпеченні повної волі погляду та напряму думання. Визнаючи самотнім критерієм навчання науковий метод і поглиблення предмету, основоположники й організатори УВУ погодилися в допущення до основної професорської колегії виключно тих учених, які досі були професорами або доцентами вищих шкіл, і тільки ця колегія вирішує про допущення до викладів інших учених сил — як професорів, так доцентів і лекторів, які вже подали доказ своєї фактичної кваліфікації. Придержуючись принципу наукової строгості, зроблено на УВУ виняток супроти державних університетів в тім напрямі, що, визнаючи право всіх на побирання науки, допущено на УВУ з правом складання іспитів усіх охочих, без огляду на їх формальну підготовку. Урядовою і викладавською мовою УВУ є, розуміється, мова українська. В міру потреби мається, однак, на увазі покликати для викладів, незаступлених українськими силами, учених іншої національності"²⁰.

Ці засади організації та діяльності Українського вільного університету залишалися практично незмінними протягом усього періоду його існування. Зокрема, в УВУ працювали в основному українські професори, доценти й лектори, які раніше викладали в російських чи австрійських (німецьких, польських, чеських) університетах.

Наведемо склад професорів і програму занять в УВУ у Відні, які розпочалися 24 січня в приміщеннях ряду шкіл.

1. Філософський факультет: проф. Д. Антонович — історія українського мистецтва, мистецтво нових часів; проф. А. Артимович — історія римської поезії; проф. І. Ганицький — розвиток промис-

ловості на Україні; проф. Д.Дорошенко - курс української історіографії; доц. В.Залозецький — нарис історії середньовічного і ренесансового мистецтва; проф. О.Колесса — українська палеогеографія, історія української мови та історія української літератури; В.Липинський — історія гетьманування Богдана Хмельницького; д-р М.Лозинський — історія української політичної думки; проф. С.Рудницький — географія України; проф. М.Сабат — грецький театр і драма та грецька повнофігуральна різьба; доц. О.Турянський — проблеми порівняльного індоевропейського мовознавства з особливим розглядом української мови.

2. Факультет права і суспільних наук; проф. І.Ганицький — український кооперативний рух та його економічні підстави; проф. С.Дністрянський — теорія права, конституційне право, міжнародне право; проф. Д.Коропатницький — теорія карного права; гіроф М.Лозинський — монархія і республіка, існуючі держави, парламентарна та радянська форми влади; доц. П.Лисяк — критичний огляд економічних теорій; проф. В.Старосольський — генеза права, державне право; С.Шелухін — право, етика, релігія і справедливість, історичний огляд українського права; д-р Л.Єх — адміністративне право²¹.

Отже, у Відні розпочали читати лекції 12 професорів і 3 доценти УВУ* (В.Липинський та Л.Єх з певних причин не приступили до роботи, планувалися також лекції І.Паньковича та В.Бірчака про літературу Прикарпатської України, але й вони не відбулися), метою яких було "заспокоїти духовний голод викладів з обсягу своєї мови, літератури, історії та взагалі рідної культури, а також викладів в рідній мові з інших галузей людського знання" серед українського студентства в еміграції²². Вони тривали до травня 1921 р., тобто приблизно один семестр. За цей час викладачі УВУ на обох факультетах прочитали 315 лекцій. На філософічний факультет було записано 65 слухачів, а на факультет права і суспільних наук — 25. Це, безумовно, недостатня кількість для справжніх університетських курсів, та й відвідуваність занять була низькою.

Не менш актуальною проблемою УВУ було його фінансове забезпечення. Основну матеріальну допомогу при організації університету надав його фундатор — Союз українських, журналістів і письменників у Відні. 30 січня 1921 р. представниками Ради УВУ і керівниками управи Союзу українських журналістів і письменників було підписано протокол про взаємні обов'язки

У навчальній програмі УВУ на лютий були відсутні лекції 4 професорів — Галицького, Дорошенка, Сабата і Турянського.

щодо діяльності університету. В ньому констатовалося, що "1. УВУ засновується Союзом українських журналістів і письменників. Організацію УВУ перевела група професорів, згуртована в академічній секції Союзу. Тимчасовим місцем осідку УВУ є Відень. 2. Ціллю УВУ є ширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання шляхом наукових викладів і інших форм навчання при забезпеченні повної волі погляду та напруженого думання. Одиною критерією навчання на УВУ є науковий метод і поглиблення предмету. 3. УВУ є щодо всіх справ, дотикаючих його внутрішнього устрою, як плану навчання, призначування професорів і доцентів і т.д., цілком автономною установою. Союз застерігає собі тільки право відкрити при УВУ курси пресознавства (журналістики. — С.В.) чи інші курси, які будуть підлягати автономній управі УВУ з тим, що ця управа прибере собі окремого референта чи референтів, визначених управою Союзу. 4. Творення нових факультетів і інших університетських установ вимагає згоди Союзу, оскільки це потребувало би нових матеріальних засобів. 5. Про удержання і матеріальне забезпечення УВУ дбає Союз, який відкриває на цю ціль окремий "Університетський фонд". "Університетським фондом" завідує університетська комісія з 6 членів: 3 — від Союзу, 2 — від Ради УВУ та один представник української академічної молоді... 7. На видатки першого тримістя (семестру. — С.В.) визначає Союз на рахунок "Університетського фонду" суму, означену кошторисом, предложеним Радою УВУ до погодження університетській комісії і затвердженням управою Союзу, та виплачує з тої суми з відкриттям УВУ на руки Голови УВУ одну третину, зобов'язуючися до дня 28 лютого 1921 виплатити на біжучий рахунок Ради УВУ дальшу третину, а дня 31 березня — останню третину... 13. При ліквідації УВУ не тільки "Університетський фонд", але й все інше майно УВУ переходить, до диспозиції Союзу на просвітні цілі. 14. Спільні питання між Радою УВУ і управою Союзу вирішує університетська комісія. Питання наукового характеру вирішує автономно УВУ"²³. На початковому етапі діяльності УВУ, коли ще не був розроблений його Статут, цей документ по суті замінював останній. До основоположних документів УВУ слід віднести й докладні повідомлення про заснування й завдання університету, вміщені його фундаторами в німецьких, чеських та українських часописах у Європі й Америці, і численні відозви до українців з питань надання допомоги УВУ. Зокрема, вже в першій офіційній відозві Ради УВУ, яка згадувалася вище, поряд з визначенням мети, основних

принципів організації та діяльності університету, його характеру і вимог до професорсько-викладацького складу і слухачів містився також заклик до українського громадянства вносити пожертви: "Серед еміграційних злиднів доконується велике культурне діло, кладуться підвалини під український університет.. Нехай не буде ні одної свідомої одиниці, ні одного українського товариства, яке не поспішило б з допомогою на здвигнення храму української науки"²⁴.

Про те, що організація та діяльність УВУ вимагали чималих коштів, свідчить його бюджет на перший семестр у Відні, затверджений 2 лютого 1921 р. Радою УВУ в присутності голови Союзу українських журналістів і письменників В.Кушніра. Він становив 284 980 крон. З них близько 165 тис повинен був внести згідно з вищенаведеним протоколом в "Університетський фонд" Союз українських журналістів і письменників²⁵. А решту коштів керівництво УВУ сподівалося, очевидно, одержати за рахунок приватних пожертвувань. Дійсно, перші такі кошти надійшли від численних українських інституцій, товариств і окремих емігрантів. Зокрема, понад 200 тис крон виділило Українське товариство прихильників освіти у Відні, а представництво ЗУНР в Берліні надіслало книги, "щоб пособити нашому Вільному українському університету у Відні". 10 тис крон становив внесок члена Директорії УНР професора Швеця з Відня, 3,8 тис. шведських крон — відомого українського співака О. Мишуги з Стокгольма тощо²⁶. Кошти для УВУ виділяли і його професори: І.Ганицький — на відкриття університетських курсів німецької, англійської та чеської мов, О.Колесса — курсу чеської літератур, В.Старосольський — на влаштування у Відні українських студентів з Ченстохови²⁷.

Незважаючи на величезні зусилля фундаторів університету, фінансові й інші організаційні проблеми стали на перешкоді його перетворенню в справжній вищий науковий заклад Тому віденський період діяльності УВУ, попри його культурно-політичну й науково-просвітницьку значимість, тільки з великою натяжкою, на наш погляд можна віднести до власне історії Українського вільного університету. Систематичні лекційні курси та організаційні заходи для їх забезпечення знаменували собою початковий, перехідний період в історії становлення УВУ. Це усвідомлювали й керівники університету, про що переконливо свідчили протоколи засідань Ради УВУ. Практично на кожному з них розглядалося питання про те, яким чином перевести Український вільний університет до Праги.

II

ПЕРЕВЕДЕННЯ І ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ПРАЗІ

Про основні причини, що унеможливлювали успішне розгортання діяльності УВУ в Австрії, говорилося вище, але найголовніша з них потребує більш докладного з'ясування. Це — поступова втрата Віднем ролі основного центру української еміграції в Європі, яким з 1921 р. стала Прага.

Адже саме в 1921 р. почалася масова еміграція з Росії в Чехословаччину, рівень якої набагато перевершив усі прогнози: у 1921 р. туди прибули 6 тис чол., 1923 р. — 23 тис, 1924 р. — 20 тис, 1925 р. — 25 тис, 1932 р. — 104 тис, 1936 р. — близько 9 тис, 1939 р. — 8 тис. Щоправда, точні дані про кількість емігрантів з Росії в цю країну у міжвоєнні роки, як і їх національну приналежність, встановити дуже важко. По-перше, не всі з них враховувалися офіційною статистикою, бо нерідко прибували нелегально. По-друге, Чехословаччина використовувалася багатьма емігрантами як певний перевалочний пункт між Сходом та Заходом. Після більш-менш тривалого перебування в країні, здобувши певну освіту, значна їх частина поверталася на батьківщину (зокрема, в Галичину, а деякі — і в Радянську Україну) або виїжджала в інші західні держави. Найвірогідніше під час першої хвилі еміграції (перша половина 20-х років) щороку в ЧСР перебувало близько 50 тис чол. з Росії, в тому числі — понад 20 тис росіян, 20—25 тис українців, декілька сотень білорусів, вірменів, грузинів, калмиків, окремі представники прибалтійських та інших народів колишньої Російської імперії²⁸.

Українська еміграція була однією з найчисленніших в ЧСР. Поодинокі представники інтелігенції оселилися в Празі ще наприкінці XIX — на початку XX ст., зокрема в роки першої

російської революції. Досить великі групи галицько-буковинських українців (понад 1 тис.) прибули в Прагу, Оставу, деякі інші міста після захоплення російськими військами Галичини влітку 1914 р., під час першої світової війни. Травнем 1919 р. датується початок еміграції військових, коли деякі частини Української галицької армії, зокрема Горська бригада УГА, під тиском поляків перейшли Карпати і були інтерновані в таборах на території Чехословаччини. У 1920 р. в них налічувалося близько 6 тис. чол. Багатьох українців було насильно мобілізовано до різних білих угруповань, і зрештою, вони разом із залишками армій Врангеля і Денікіна втекли за кордон, у тому числі в Чехословаччину. Після закінчення світової війни залишилися на чужині й колишні військовополонені російської армії, які через революційні події не мали можливості повернутися додому.

Певна кількість українських політичних діячів (зокрема дипломатів) виконувала за кордоном ті чи інші функції за дорученням своїх урядів. Згодом вона також перейшла на становище емігрантів. Інші українці, переважно представники інтелігенції й адміністрації УНР і ЗУНР — вихідці з Наддніпрянщини і Галичини, влилися до складу політичної еміграції в ЧСР у 1921—1923 рр. Її лави також постійно збільшувалися за рахунок прибулих з Австрії та Польщі, де для українських біженців створилися досить складні економічні та політичні умови. Так, після того як у 1923 р. польський уряд відмовився підтримувати С.Петлюру, більшість його прихильників (інтерновані солдати й офіцери армії УНР) переїхала до Чехословаччини. І, нарешті, голод та пошесті в Україні змушували декого шукати порятунку за межами своєї батьківщини²⁴.

Цікаві дані, що характеризують еміграцію, містяться у повідомленнях створеного в липні 1921 р. Українського громадського комітету в ЧСР. Зокрема, з 5209 зареєстрованих ним на 1 липня 1924 р. українців, 52,4% були селянами, 12,4% — робітниками, 32,4% представниками інтелігенції, по 1,4% — торговцями і землевласниками. Вік 82,6 % українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. Найбільше емігрантів було з Галичини — 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3 %) України, а також з Буковини — 19 %, Бессарабії — 0,8 %, Кубані — 0,7%, і деяких інших регіонів³⁰. Ще більш строкатим був їх склад за ідейно-політичними переконаннями — від есерів до оунівців, прихильників УНР та захисників гетьманату тощо. Тому колишні антипатії, політична боротьба та ворожнеча загострювалися час від часу і в еміграції. Як образно писав у 1927 р. М.Грінченковій до Києва з Праги Д.Дорошенко, "кругом

багато наших людей: половина колишнього українського Києва! Як в Ноевм ковчезі: всі "чисті" і "нечисті" звірі збіглися до купи. Всі знервовані, всі вибиті з колії, одному живеться гірше, другому — краще"³¹. Проте спільним для більшості з них стали несприйняття законності радянської влади, відданість ідеї самостійної України та непереборне почуття ностальгії за батьківщиною.

Таким чином, українська еміграція у міжвоєнній Чехословаччині складалася з кількох потоків, була досить диференційованою за політичними поглядами, фаховим та освітнім рівнем, територіальним положенням, але в ній явно переважали інтелігенція, учнівська і студентська молодь. Це стало, зокрема, основною причиною переведення Українського вільного університету в Прагу, а також створення та діяльності в 20—30-ті роки у ЧСР інших українських навчальних закладів, наукових установ й організацій. Цьому значною мірою сприяло прихильне ставлення керівників і політичних діячів Чехословацької республіки до українських емігрантів, проголошення і здійснення саме з середини 1921 р. урядом ЧСР уже згадуваної "російської допомогової акції", завдяки якій відкривалися сприятливі перспективи для розвитку національно-культурного життя українців, необхідного забезпечення становлення і плідної діяльності **УВУ**, якого він у Відні не мав.

Питання про переведення Українського вільного університету з Відня до Праги почало втілюватися в життя ще в лютому 1921 р., коли до його керівництва звернулася з листом рада Української академічної громади в ЧСР — найбільшої в Празі студентської організації, заснованої ще в 1919 р. В ньому повідомлялося, що численна українська студентська колонія, яка налічувала понад 700 чол. (378 з них навчаються в Празі), не маючи можливості здобувати освіту рідною мовою, відчуває велику потребу глибокого пізнання своєї історії, культури і тому звертається з проханням про перенесення УВУ з Відня до Праги. "Тут, на нашу думку, — підкреслювалося в листі, — сповнив би він як слід свою високу задачу. Коли у Відні має змогу користуватися викладами Вільного українського університету незначна тамошня українська колонія, тут буде служити кілька разів більшій українській громаді з найбільшим відсотком студентства. Для такої численної студентської колонії є вкрай необхідним заснування такого університету, де можна би слухати виклади на рідній мові на теми наукові, літературні, політичні, економічні тощо"³².

Рада УВУ, обговоривши цей лист, прийняла рішення розпочати практичні кроки в напрямі переведення університету в Прагу. Про це вона повідомила раду Української академічної громади листом від 16 лютого, в якому зазначалося, що "бажання

української молоді в Празі є згідні з стремліннями Українського вільного університету та українських професорів, що проживають у Відні", тому "поробить Рада університету всі можливі старання, щоби перенести цю інституцію до Праги"³³.

Підготовча робота щодо переведення УВУ до Праги проводилася під керівництвом ректора університету О. Колесси, який неодноразово їздив до столиці ЧСР, де мав численні зустрічі та вів переговори з чехословацькими офіційними особами, в тому числі з президентом Масариком та представниками наукової громадськості. 17 березня 1921 р. Рада УВУ прийняла Звернення-меморандум до Масарика з проханням дозволити переведення університету з Відня до Праги. В ньому викладено мотиви цього кроку (краще ставлення до української еміграції в ЧСР та прихильне — уряду республіки до визвольних стремлінь українського народу, в тому числі культурно-політичних потреб закарпатців, значна кількість українських студентів у країні тощо) та конкретні потреби УВУ в разі його відкриття у Празі: надання відповідних приміщень для лекцій і матеріальної допомоги для діяльності університету*.

У квітні 1921 р. в Празі перебував заступник декана правничого факультету УВУ проф. В. Старосольський, який заручився підтримкою в справі університету посла ЗУНР у ЧСР проф. С. Смаль-Стоцького, посла УНР М. Славинського, відомого українського політичного діяча, журналіста О. Бочковського, а також професора Празького університету Я. Бідло і письменника й журналіста, довіреної особи президента Я. Нечаса³⁴. А в травні офіційні переговори з представниками уряду ЧСР (прем'єром Черний, міністрами освіти Шробаром і закордонних справ Бенешем) і керівництвом Карловського університету провели ректор УВУ О. Колесса і декан правничого факультету С. Дністрянский. Їх наміри знайшли підтримку з боку чехословацьких офіційних кіл, прихильно поставилася до них і громадськість ЧСР, зокрема преса В часописах "Час", "Трибуна", наприклад було надруковано ґрунтовні статті під назвами "Заступники УВУ з Відня у Празі", "Забуті голодуючі", "Прага — центр слов'янського студентства" тощо. Тоді ж у Каролінумі — найпочеснішому корпусі Празького університету — українські вчені прочитали лекцій О. Колесса — про М. Драгоманова і наукову діяльність І. Франка, С. Дністрянский — про українські конституції. Крім того, в інших наукових закладах Праги виступали професори УВУ Ганицький і Сабат³⁵.

Протягом літа-осені 1921 р. керівництво УВУ, зокрема й-го ректор О. Колесса, здійснили ряд конкретних заходів щодо

* Див. додаток на стор. 76—78.

переведення університету до Праги: вели відповідні переговори, надсилали листи в чехословацькі урядові, політичні, наукові та громадські установи, робили спроби зміцнити професорсько-викладацький склад (зокрема, Рада УВУ знову звернулася до М. Грушевського з пропозицією викладати в університеті, на цей раз у Празі, але не отримала від нього згоди), розповсюджували різні меморандуми та відозви щодо діяльності УВУ та його потреб тощо. Як зазначав Колесса, "треба було побороти величезні труднощі як матеріального характеру, так і створити ідейну атмосферу для заснування цієї важкої інституції для об'єднання в її інтересах тривких підвалин"³⁶.

Так, в одному з меморандумів керівництва університету до земляків в Україні від 24 вересня 1921 р. підкреслювалося, що "УВУ постановив собі за провідну ідею і перший обов'язок служити потребам рідного краю і рідного народу і свою задачу за кордоном вважає він за тимчасову" та й "сам факт існування Українського вільного університету в Празі підсилить престиж народу перед чужинцями і є наглядною маніфестацією культурної самостійності і суверенності нашої нації... Він має підготовляти нашу молодь до діяльності серед рідного народу, в своїх інституціях та майбутніх урядах. Український вільний університет має зорганізувати наукову працю та давати можливість нашим професорам, доцентам і іншим вченим, які опинилися за кордоном, продовжувати свою фахову працю. Одним з найважливіших завдань УВУ є приготувати нові наукові сили для наших університетів. Взагалі має Український вільний університет улекшити організацію українських університетів на рідній землі і має як готовий організм бути перенесений у відповідний час на рідну територію, туди, де його буде найбільш потрібно"³⁷.

Мстою ініціаторів розповсюдження подібних документів було заручитися підтримкою тих політичних та наукових кіл на батьківщині і в еміграції, які виступали проти заснування українського університету за кордоном або не розуміли його значення. А вони були навіть у Львові, де у вересні 1920 р. виник Український таємний університет. Представники політичних і культурно-наукових інституцій, що зібралися у Львові 3 вересня 1921 р. на так званий міжпартійний з'їзд звернулися із закликом до тих професорів й доцентів, які перебували в еміграції, повернутися на батьківщину. У відповідь на це Рада УВУ 12 вересня прийняла так зване "пропам'ятне письмо" про організацію УВУ за кордоном. "Сформування УВУ за кордоном,— зазначалося в ньому,— є могутнім протестом проти брутальної і антикультурної системи, яка вигнала українську молодь і науку з Львівського

університету... УВУ буде також самотнім науковим закладом для придніпрянської молоді, віддаленої з рідних територій... Заснування УВУ і особливо його перенесення до Праги перевела Рада УВУ з розуміння і за згодою Голови Західно-Української Народної Республіки та компетентних чинників його уряду... Представляючи цей звіт стану справи УВУ,... просимо вирішити, чи кориснішим буде для української народної справи залишити цю працю за кордоном, чи може продовжувати її як доповнення і зміцнення на іншому терені тієї організації, яка здійснюється в краю як задоволення духовної потреби цієї частини нашої молоді, що, перейшовши із зброєю в руках кордон Чехословацької держави, не може поки що повернутися до рідного краю. Як солідарні громадяни свого народу ми готові йому служити там, де праця наша дасть йому найбільшу користь. З надією очікуємо тієї хвилини, коли зможемо працювати на рідній землі. В кожному разі ми приневолені тепер, з огляду на згадані вже зобов'язання, ввести УВУ в життя в Празі і розпочати викладати в жовтні ц.р."³⁸.

Так, долаючи крок за кроком труднощі й перешкоди, і не тільки організаційного характеру (наприклад, віденський відділ Українського товариства прихильників освіти, який був одним з ініціаторів заснування УВУ, на прохання Ради університету допомогти матеріально для його швидкого переведення до Праги відповів 14 липня 1921 р. відмовою, заявивши, "що справу Вільного університету і так не можна буде зреалізувати в найближчій часі через критичне положення української еміграції"³⁹), фундаторам УВУ все ж вдалося досягти своєї мети.

Академічним сенатом Карлового університету в Празі для УВУ були виділені лекційні зали в приміщеннях Каролінуму, Клементінуму та природописному інституті, а вже 16 вересня 1921 р. відбулися перші заняття в УВУ, що поклали початок другому (зимовому), але першому в Празі семестру 1921/22 академічному року. 23 жовтня 1921 р. за участю численних представників чехословацького уряду, наукових товариств і вузів ЧСР, української еміграції й зарубіжних гостей відбулося урочисте відкриття УВУ в Празі. Як зазначалося у повідомленні його керівництва, на цю знаменну подію "відкликнулися всі українські землі" велика Україна Придніпрянська, Галичина, Закарпаття, Буковина, Кубань, земляки наші із Сполучених Держав Америки та з Канади... Величезна участь всіх кругів чеської суспільності — влади, парламенту, університетів і громадянства — була найбільшою на тепер маніфестацією чесько-українського збратання історичного значення"⁴⁰.

Урочистості відкрив промовою про історію українсько-чеських взаємин Х—XX ст. проф. О. Колесса, який висловив глибоку

вдячність народу й уряду ЧСР за гостинність і побажав, "щоб всім нам чим скоріше довелось святкувати таке культурне свято в городі Данила та в золотoverxім Києві, щоби ми там могли із вдячністю вітати наших теперішніх гостинних господарів із золотої Праги"⁴¹. Після привітань, з якими виступили ректор Карлового університету проф. Б.Немець, представники чехословацького уряду і різних студентських громад, були виголошені численні вітальні листи і телеграми, що надійшли на адресу Ради УВУ від різних установ та організацій, офіційних і приватних осіб. Вони, зокрема, свідчили, що відкриття цього університету в Празі було подією історичною не тільки в житті українського народу, а й у розвитку українсько-чеських взаємин.

Наприклад, у вітальному листі вояків УГА, інтернованих у таборі в Німецькім Яблоннім (Чехословаччина), переданому керівництву УВУ сотником Я. Яремою, зазначалося: "Українські стрільці і старшини вважають відкриття українського найвищого культурного вогнища під крилами чеської альма матер за факт далекосяжного значення — не тільки за доказ нестримності національного розвитку та непереможності могутнього духу українського народу, якого не є в силі знищити, ні прибити ніякі хоч би і найтяжчі історичні злидні, але українські стрільці і старшини вважають цей факт також за знаменний доказ шляхетності чеського народу, що так гарно зумів відчути нашу найболючішу рану і дозволит та допоміг нашим заслуженим культурним провідникам та учителям до переведення такої гарної і важної ідеї в життя"⁴².

Завершилося урочисте відкриття УВУ в Празі доповіддю Колесси на тему "Погляд на історію української мови", яка стала своєрідною візитною карткою високої фахової кваліфікації професорського складу цього університету.

Преса як в українських землях, так і за кордоном ("Вперед", "Громадський Голос", "Земля і Воля", "Діло", "Перемиський Голос", "Українським Прапор", "Село", американські "Свобода" і "Америка") оцінювала заснування УСУ, особливо переведення його до Праги, дуже прихильно, відзначаючи, зокрема, його всеукраїнський характер.

Так розпочався найважливіший, по суті, перший етап в історії Українського вільного університету, переведення якого з Відня до Праги — центру слов'янської культури та науки — сприяло його плідній діяльності до 1945 р.*

Практично діяльність УВУ в Празі тривала лише до 1944 р, хоча формально університет було закрито в травні 1945 р.

III

ПЕРЕТВОРЕННЯ УВУ В ПРАЗІ В УНІВЕРСИТЕТ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗРАЗКА

Про празький період діяльності Українського вільного університету (1921—1945 рр.), очевидно, найменше відомо громадськості України, хоча саме в ті часи він сприяв швидкому зростанню авторитету української науки і культури в Європі й підготував сотні кваліфікованих фахівців з різних галузей гуманітарних знань, котрі плідно працювали у багатьох країнах. "Не можна не визнати, — писала про наукову й культурницьку діяльність української еміграції в Празі визначний український педагог, літературознавець та громадський діяч Софія Русова, — що завдяки матеріальній допомозі чеського уряду вона визначилася своєю культурною працею і придбала шану нашій науці участю в різних наукових з'їздах..., на яких виступали завжди професори Українського університету і педагогічного інституту... Українська еміграція... використала... поміч якнайкраще, щоб піднести українську культуру"⁴³. Діяльність УВУ з Празі мала непересічне значення для розвитку української науки, освіти і культури та їх репрезентації в світі.

1. Внутрішній устрій і організація УВУ в Празі, його матеріальне становище

З переведенням УВУ з Відня до Праги його Сенат вніс зміни в "Основні постанови" (Статут) університету. В основу діяльності УВУ було покладено австрійський закон від 27 квітня 1873 р.

про устрій і організацію університетів, за яким діяла більшість західноєвропейських вищих навчальних закладів, у тому числі найстаріший і найвідоміший з них — Карловий університет⁴⁴. Український вільний університет у Празі, метою якого згідно з його Статутом є "улаштування систематичних курсів і поодиноких наукових викладів в українській мові, по можливості з усіх відділів науки і мистецтва"^{4,5}, складався з двох факультетів: філософічного та права і суспільних наук. Перший з них "з особливим узглядненням українознавства" мав два відділи — історично-філологічний і природописно-математичний.

Організаційною та адміністративною діяльністю Українсько-го вільного університету керував Сенат (Рада), до якого входили рек.ор, проректор, декани та продекани (заступники деканів) обох факультетів, які обиралися щорічно. На зразок західних університетів були введені посади секретаря та економічного референта УВУ. Різні аспекти науково-дослідницької діяльності викладачів УВУ вирішувала колегія професорів кожного факультету, а загальні збори професорів і доцентів вузу були установчим і розпорядчим органом і скликалися ректором, як правило, два рази на рік. Професорські колегії УВУ склалися з почесних (неплатних) звичайних і надзвичайних професорів, доцентів, доцентів-суплентів (що заміщали самостійні кафедри) і приват-доцентів (без постійної зарплати), лекторів та асистентів.

Студенти (слухачі) університету згідно з правилами поділялися на звичайних і надзвичайних: перші при запису до УВУ мали пред'являти дипломи про середню освіту, другі (випускники реальних шкіл, яких було обмаль) — здавали додаткові іспити. Особливістю УВУ було те, що його слухачі могли одночасно навчатися в інших високих школах (на практиці більшість слухачів УВУ була й студентами чеських університетів, зокрема Карлового). Випускники УВУ (ними ставали слухачі, які протягом 8 семестрів прослухали певний мінімум лекційних годин: на факультеті права і суспільних наук — 140 годин за семестр, склали піврічні колоквиуми та абсолюторні іспити і одержали абсолюторії (дипломи) факультетів УВУ) для здобуття ступеня доктора філософії або права повинні були успішно скласти 3 спеціальні (т.з. рігорозальні) іспити і подати дисертацію (на філософічному факультеті).

Лекції, що читалися українською мовою в аудиторіях славетного Карлового університету, були безплатними. Лише з кінця 30-х років на вимогу урядових чиновників було встановлено певну плату за них. Навчальна програма УВУ затверджу-

валася міністерством шкільництва і народної освіти ЧСР, а внутрішнє життя університету регламентувався приписами й постановами Карлового університету в Празі⁴⁶.

Організація діяльності УВУ за зразком чеського університету в Празі, з використанням його демократичних традицій, сприяла розв'язанню інколи складних проблем становлення й розвитку УВУ, налагодженню його співробітництва з Карловим університетом і урядовими установами ЧСР. Разом з тим, специфіка діяльності УВУ як недержавної високої школи ("вільний" університет утримується не на державні кошти) зумовлювала певні труднощі його функціонування, зокрема матеріального забезпечення, у взаємовідносинах з іншими українськими організаціями і установами, між професорсько-викладацькою колегією і студентською громадою тощо. Про це свідчать, зокрема, "Тези щодо становища і потреб Українського університету в Празі, висловлені докладчиками і промовцями на приватних інформаційних зборах професорів та студентів Українського університету 7 і 14 квітня 1923 року".

На відміну від офіційних повідомлень про діяльність УВУ цей документ містить узагальнюючі думки (54 тези) щодо його завдань, проблем і шляхів їх вирішення т.з. "університетських низів" — представників професорсько-викладацького складу і студентства. Автори "Тез", зокрема, вбачають завдання Українського вільного університету в тому, що "він мусить бути науковим огнищем для розроблювання гуманітарних дисциплін відповідно потребам України; мусить приготувляти українське еміграційне студентство як до широкої громадянської праці в майбутньому, так, зокрема, до науково-педагогічної праці, як будучих діячів української науки". В документі підкреслюється, що "Український університет в Празі, яко фактор загальнонаціонального значіння, в жадному разі не може ким-будь трактуватися, як чинник політичний та як установа локального характеру. Університет мусить стояти цілковито поза виливом тих чи інших соціально-політичних або територіальних концесій чи напрямків"⁴⁷.

У "Тезах" дається загальна характеристика становища УВУ в Празі та названо його потреби як вищої школи, установи наукової і для підготовки кадрів діячів української науки. Оскільки "справа організованя університету у всіх своїх ділянках зустрічала великі, а часом і непереборимі труднощі, що спричинилося до повільного, порівнюючи, розвитку університету"⁴⁸, висловлюються конкретні пропозиції щодо розв'язання

існуючих проблем, які стоять на перешкоді нормальному функціонуванню УВУ. "Основними недомоганнями університету, — зазначалося в документі, — які являються головною причиною майже всіх негативних явищ сучасного його життя, суть: а) відсутність належного зв'язку та співпрацівництва в університетській справі поміж професурою та українським студентством як рівно і загалом українського громадянства; б) не цілком вистачаюча активність в університетській справі української професури; в) мала психологічна підготованість українського студентства до своєї участі в академічній праці на Українському університеті"⁴⁹.

Серед заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності УВУ, вказується на необхідність заснування при ньому наукових товариств, створення власної бібліотеки та видавництва, інституту професорських стипендіатів, забезпечення постійного контингенту слухачів тощо. На особливу увагу заслуговує розділ "Тез" про правно-організаційні потреби університету, що протягом усього празького періоду його діяльності було одним з найбільш болючих питань. "Для свого нормального функціонування, — наголошується в ньому — університет мусить остаточно вийти із дотеперішнього стану деякої непевності щодо підстав і форм його існування. Планомірність розвитку університету може бути лише при існуванні певності в сталому прихильному до нього відношенні чеських міродайних чинників та певній фінансовій підтримці з їх сторони. Якщо установа культурно-наукова, університет має здобути і закріпити за собою гарантії незалежності його існування та праці від різних міжнародно-політичних обставин та впливів. Управа університету має вжити заходів, щоб остаточно в'яснити і унормувати правне положення університету в Чехословаччині. Університет має перетворитися із "вільного" в нормальний український університет, закінчення курсу наук в якому давало би студентам на території України ті ж можливості, як і через одержання дипломів інших українських вищих шкіл. Організаційна схема університету має бути пристосована до обставин і потреб життя України. Статут університетський має бути належним способом ustalений і консеквентно переведений у всі ділянки життя університету"⁵⁰.

Про те, що питання про Статут УВУ тривалий час залишалося актуальним, свідчать і протоколи засідань Сенату університету та загальних зборів його професорів і доцентів. Так, на загальних зборах УВУ 6 лютого 1923 р., що тривали з

10 години до 22.30, обговорювалося питання про надання УВУ юридичної підстави, необхідність зміни його Статуту (в архіві знайдено декілька його варіантів), який повинен затверджуватися загальними зборами, а не Сенатом. Висловлювалася, зокрема, думка про те, що "треба чим швидше викинути назву "вільний" — вона дуже шкодить університету і є теж одна з причин, щоби справу Статуту рушити з місця"⁵¹.

10 червня 1925 р. на загальних зборах знову йшлося про назву "Український вільний університет", що "не відповідає характеру нашого університету, який не є народним університетом, вільним для всіх, але який дотримується правил та регулямінів нормальних університетів, яко вищих шкіл"⁵². Однак після роз'яснень, що саме на такій назві наполягав уряд ЧСР, збори дійшли висновку про те, що "термін "вільний" університет мусить вживатися з причин зовнішніх, формальних і тільки у випадках зносин з офіційними чинниками"⁵³. Разом з тим були внесені зміни в Статут УВУ: вирішено щороку обирати на загальних зборах не тільки ректора університету, але і проректора (раніше ним ставав колишній ректор, а ректора обирали представники професорських колегій факультетів).

Отже, внутрішній устрій і організація УВУ в Празі ставали дедалі більш демократичними, про що свідчить участь у загальних зборах професорів і доцентів університету представників студентства. Але питання про правовий статус університету, фінансові опікуни (спонсори), якого протягом пражського періоду його діяльності неодноразово змінювалися, так і залишилося невирішеним. На початку 1939 р., наприклад, у зв'язку із з'ясуванням права власності на університетську бібліотеку, чеський юрисконсультант зробив такий висновок про правове становище УВУ: "Український вільний університет не має статуту, відповідаючого Закону про товариства, не є записаний в реєстрі товариств керівництвом у поліцейській управі в Празі і його основні статuti не затверджені також міськими органами влади. Існуючий статут є скоріше лише внутрішнім статутом, котрим УВУ керується."⁵⁴. А наприкінці того ж року на вимогу німецької окупаційної влади, яка закрила всі чеські високі школи, Сенат УВУ змушений був прийняти рішення про те, що "Українському вільному університетові в Празі не належить право публічності на території Протекторату Чехії і Моравії" (такий запис належало робити на всіх документах УВУ — дипломах, посвідченнях тощо)⁵⁵, тобто університет продовжував діяльність як приватна установа.

Другою важливою проблемою, розв'язанням якої постійно займалося керівництво Українського вільного університету, було фінансове забезпечення його діяльності. Річний бюджет УВУ становив щонайменше 1 млн. чехословацьких крон⁵⁶. Як свідчать щорічні звіти ректора УВУ, матеріальне становище університету, крім кількох перших років його існування в Празі, було завжди скрутним. Тому одним з основних завдань першого Сенату УВУ в Празі (1921/22 навчальний рік), до складу якого входили професори Олександр Колесса (ректор), Станіслав Дністрянський (професор і декан факультету права і суспільних наук), Степан Смаль-Стоцький (декан філософічного факультету), Дмитро Антонович (продекан філософічного факультету), Володимир Старосольський (продекан факультету права і суспільних наук, секретар Сенату) і Михайло Лозинський (економічний референт (квестор), було саме матеріальне забезпечення діяльності університету.

Насамперед, Сенат УВУ підготував численні відозви до українського громадянства, різних товариств, організацій та інституцій з проханням надати матеріальну допомогу університету. В американській газеті "Свобода", наприклад, така відозва під назвою "Українські студенти в Чехословаччині" була надрукована вже 25 листопада 1921 р. "Український громадський комітет", створений у ЧСР з липні 1921 р. на чолі з відомим українським політичним і громадським діячем М.Шапавалом з метою "дати можливість численним жертвам національної катастрофи (українським емігрантам. — С.В.) приєднатися до культурного життя Чехословаччини, здобути освіту й знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу"⁵⁷, звернувся за допомогою до чехословацького уряду, а також до Є.Петрушевича (голови уряду ЗУНР), С.Петлюри (голови уряду УНР), українських місій у Празі, професора М. Грушевського і В. Винниченка⁵⁸. В результаті вже до кінця 1921 р. на рахунок УВУ надійшло понад 100 тис. крон, у тому числі: від уряду ЗУНР через представництво в Празі — 21 тис., від УНР через посольство у Відні — понад 13 тис., від Української бригади в Німецьким Яблонім — 7,3 тис., горожанського комітету у Львові — 6 тис., "Академічної помічі" в Перемишлі — 1,6 тис., студентської громади в Празі — 2 тис. крон, а також від багатьох осіб⁵⁹.

Але Український вільний університет потребував більш вагомої й систематичної допомоги і основну надію його керівництво покладало, звичайно, на чехословацьку владу, завдяки прихильному ставленню якої до культурних потреб української еміграції стало можливим переведенням УВУ до

Праги. І дійсно, саме уряд Чехословаччини, після відповідних звернень представників Сенату УВУ⁶⁰ надав університету найбільш істотну матеріальну допомогу і здійснював фінансування його потреб протягом усього часу існування першої Чехословацької республіки. "Чеська влада проявила свою симпатію до нашого університету словом і ділом, — підкреслював у звіті перший ректор УВУ професор О. Колесса (жовтень 1922 р.). — Передовсім Президент Чес.-Слов. Республіки Масарик, так само як інші великі учителі і будителі чеського народу, проявив велике розуміння наших культурних стремлень і окружував УВУ своєю ласкавою опікою. Неменше розуміння культурної ваги Українського вільного університету для приязних взаємин обох сусідніх братніх народів проявив тодішній президент міністрів і міністр закордонних справ проф. др. Е. Бенеш. Прихильно віднеслися до УВУ міністр др. Гірса, міністр освіти проф. др. Шуста, др. Шробар та другі міністри... Даючи матеріальну поміч Українському вільному університетові та українській академічній молоді, сповнили згадані чинники чехословацької суспільності культурний акт історичного значіння, якого вага сягає далеко поза обрій нинішніх подій та сучасного кругозору"⁶¹.

На проведення т. зв. "російської допомогової акції" — здійснення всебічної допомоги тисячам емігрантів з Росії, в тому числі біженцям з українських земель, з 1921 по 1937 рік включно урядом ЧСР, зокрема міністерствами закордонних справ, шкільництва і народної освіти та сільського господарства, було виділено значні кошти — понад 50,8 млрд. чехословацьких крон⁶². З них, за нашими підрахунками, на діяльність українських вищих учбових закладів і допомогу українським студентам припадало щорічно (принаймні протягом 20-х років) від 3,5 до 4,5 млн. крон. Значна частина цих коштів витрачалася саме на потреби Українського вільного університету.

З перших днів діяльності УВУ в Празі опіку над ним здійснювало Міністерство закордонних справ ЧСР (т. зв. "російське відділення" її його секції на чолі з В. Гірсою), яке керувало проведенням т. зв. "російської допомогової акції" і фінансувало потреби всі- емігрантських організацій та установ у Чехословаччині. Субсидії Міністерства закордонних справ переводилися на рахунок університету в Жітностенському банку: спочатку вони становили щомісяця 100 тис. крон, але поступово зменшувалися і у 1927 р. досягали лише 45 тис. крон на місяць⁶³.

В зв'язку із значним скороченням міністерської субсидії становище УВУ певною мірою полегшувала надзвичайна президентська субсидія, що виплачувалася з 1921 по 1938 р. у розмірі 80—100 тис. крон щорічно. Причому Президент ЧСР Т. Масарик іноді виділяв кошти й на конкретні потреби УВУ⁶⁴. Деякі заходи університету додатково фінансував і чехословацький уряд, зокрема видання наукових збірників, підручників та програм, проведення з'їздів тощо. Наприклад, у 1922 р. Міністерство шкільництва і народної освіти ЧСР виділило 10 тис. крон на видання підручників і таку ж саму суму — наукового збірника УВУ, у 1928 р. — 20 тис. крон на видання II т. наукового збірника і 6 тис. — на складання каталогу бібліотеки УВУ⁶⁵.

У 1928 р. Український вільний університет був підпорядкований Міністерству шкільництва і народної освіти ЧСР, що позначилася на його правовому становищі. "Цим фактом, — зазначалося, зокрема, у "Пам'ятному листі" міністерства, — Український університет був поставлений в цілком аналогічні умови щодо контрольного керівництва, які були дійсні для всіх чеських університетів"⁶⁶. Однак нове міністерство одразу ж скоротило бюджет УВУ до 500 тис крон щорічно, а наприкінці 30-х років — навіть до 200 тис крон. До того ж ці кошти з 1929 р. видавалися щомісячно на покриття окремих статей університетського бюджету⁶⁷.

Не поліпшилося матеріальне становище УВУ і після заснування за ініціативою Міністерства шкільництва і народної освіти ЧСР у 1932 р. Товариства приятелів УВУ, до складу якого входили поряд з керівниками цього навчального закладу представники Карлового університету, деяких інших високих шкіл ЧСР, а також міністерств закордонних справ та шкільництва і народної освіти. Виконавчий орган цього товариства — Кураторія згідно з її статутом керував матеріально-господарською діяльністю УВУ, фінансував різні науково-організаційні заходи — проведення конференцій, видання наукових праць тощо⁶⁸. Кураторія Товариства приятелів УВУ, на чолі якої спочатку був професор Карлового університету Я. Рипка, а з 1941 р. — чеський інженер А. Галька, розподіляла міністерські субсидії (що, як свідчать матеріали університетської канцелярії, не влаштовувало її керівників), а також дбала про додаткові фінансові надходження в бюджет УВУ⁶⁹. Але він і надалі залишався дуже обмеженим. Суттєво не поліпшилося фінансове становище УВУ і після заснування у 1933 р. Допомогового Фонду

української університетської науки на чолі, з професором І. Горбачевським, який займався збиранням пожертв.

Таким чином, скрутне матеріальне становище Українського вільного університету було однією з причин, що гальмувала його розвиток, унеможливлювала повною мірою реалізацію великих потенційних науково-педагогічних і культурно-освітніх можливостей. Про це переконливо свідчать офіційні звіти про діяльність УВУ у міжвоєнний період, протоколи загальних зборів, інші документи. Наприклад, у звіті ректора УВУ І.Горбачевського за 1923—1924 рр. читаємо, що діяльність УВУ в цьому навчальному році "хоч і дала задовольняючі результати, але проходила в таких умовах, що в другій половині року університет не міг розвинути своєї діяльності в бажаних розмірах, не збільшив своїх наукових сил в потрібній кількості, не міг надати забезпечити своїх стипендіантів, не міг утворити сталого контингенту своїх слухачів"⁷⁰. І у 1925/26 навчальному році УВУ пережив "кілька тяжких моментів, особливо матеріального характеру, які негативно впливали на діяльність університету та не давали можливості поширити її відповідно дійсним потребам", а з кінця 1925 р. йому загрожувала навіть ліквідація⁷¹. "В цей тяжкий момент, — зазначається в протоколі загальних зборів університету від 11 червня 1926 р., — знайшлися і щирі приятелі УВУ, при допомозі яких вдалося з великими труднощами кризу відсунути. Але вона залишила слід на фінансах університету, внаслідок чого не вдалося об'єднати кошти на видавничу діяльність університету"⁷².

У 1931 р. існування університету знову опинилося під загрозою і тільки завдяки міжнародному авторитету й енергійним зусиллям ректора УВУ І.Горбачевського вдалося виправити становище. З приводу цього в протоколі загальних зборів УВУ від 3 червня 1932 р. читаємо: "В цій цілі ректор, не дивлячись на свої старші літа, старався особисто відвідати всіх чинників, від кого залежало врятування положення університету. Тому-то, коли наша школа продовжує свою працю і має хоч будь-яке фінансове забезпечення і в ці часи загальної скрути, то за все це належить висловити найвище признание і подяку ректорові Горбачевському"⁷³.

У 1934 р., коли Міністерство шкільництва і народної освіти ЧСР під тиском загальної економічної кризи і міжнародних обставин (зближення Чехословаччини з СРСР Польщею) відмовилося підтримувати емігрантські організації, "тяжке фінансове становище УВУ стало критичним, а матеріальне

становище персоналу — неможливим"⁷⁴. Керівництво університету звернулося до багатьох інституцій, зокрема голови НТШ у Львові В.Левицького, з проханням надати УВУ фінансову допомогу. Однак НТШ, яке в той час також переживало фінансову кризу, не мало можливості допомогти УВУ⁷⁵. Через брак коштів значно зменшилися видатки на всі потреби університету: платню професорсько-викладацькому складу", роботу канцелярії (для неї було знайдено значно дешевше приміщення), воду, електроенергію, телефон тощо. А професори Горбачевський і Колесса відмовилися від університетської платні на користь малозабезпечених викладачів⁷⁶.

Слід зазначити, що якщо 20-ті роки для УВУ і української еміграції в Чехословаччині були найбільш сприятливими (деякі дослідники навіть охарактеризували цей період як "золотий вік" в історії української діаспори), то з кінця 20-х років політика уряду щодо українських біженців зазнала істотних змін. Це негативно позначилося й на діяльності українських наукових і культурно-освітніх установ й організацій. Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова був навіть ліквідований у 1933 р., Українська господарська академія в Подебрадах — у 1935 р. Поширювалися чутки і про закриття Українського вільного університету. Однією з причин такого становища була, звичайно, загальна економічна криза початку 30-х років, яка зумовила значне скорочення державного бюджету ЧСР. Проте існували й інші причини змін у ставленні чехословацького уряду до емігрантів, переважно політичного і міжнародного характеру.

По-перше, слід вказати на загострення внутріполітичної боротьби в ЧСР у другій половині 20-х — на початку 30-х років, відповідне перегрупування політичних сил у чехословацькому парламенті й уряді, зокрема зростання впливу чеських національних соціалістів, які традиційно підтримували проросійський напрямок у зовнішній політиці. До того ж з часом надії на здійснення демократичних перетворень у Росії почали згасати, а з ними і плани, пов'язані з післявоєнною еміграцією. Серед певних громадських й політичних кіл ЧСР також поширювалася думка про те, що "російська допомогова акція" коштує надто дорого і, оскільки вона нібито досягла своєї мети, настав час її

*Доречі зарплата викладачів УВУ становила 400—1500 крон (тобто менше половини платні викладачів чеського й німецького університетів у Празі), а пенсійне страхування професорів УВУ було здійснене тільки у 1936 р.

ліквідації. Зокрема, активним противником, цієї акції були чехословацькі комуністи⁷⁷.

По-друге, із загостренням міжнародної обстановки і наступом фашизму, а також внаслідок підписання у 1935 р. Договору про взаємну допомогу між ЧСР і СРСР, який зміцнив як унітарна держава і вкрай вороже сприймав українські самостійницькі намагання та неодноразово виступав проти підтримки російської еміграції, а також маючи дані про контакти окремих політичних діячів української еміграції з представниками німецької влади, чехословацькі правлячі кола стали насторожено ставитися до українських біженців. Негативно сприймав підтримку українських емігрантів правлячими колами Чехословаччини і польський уряд. Про це свідчать, зокрема, запити Міністерства внутрішніх справ ЧСР до місцевих органів влади (починаючи з 1934 р.) про антирадянську діяльність українських емігрантів, їх ставлення до Чехословаччини, Німеччини, Польщі та СРСР, їх політичні та військові організації і дії, спрямовані на відторгнення України від Радянського Союзу⁷⁸.

І, нарешті, по-третє, однією з причин зміни в політиці уряду ЧСР щодо української еміграції був, на наш погляд, несприятливий для нього розвиток культурно-політичних процесів на Підкарпатській Русі (Закарпатті), посилення в цьому краї з кінця 20-х років за найактивнішою участю українських емігрантів національно-самостійницької орієнтації, що розцінювалася Прагою як загроза територіальній, державній цілісності Чехословацької республіки. Про це неодноразово попереджала владу поліцейська управа Ужгорода⁷⁹, писала місцева урядова газета "Підкарпатське гласи"⁸⁰. Друкувалися звинувачення на адресу українських емігрантів у центральних часописах. Празька газета "Чеське слово", наприклад, 12 квітня 1931 р. опублікувала статтю, в якій звинувачувала Український вільний університет в "сіянні ірреденти (сепаратистських настроїв) на Підкарпатській Русі". І хоча з приводу цієї статті Сенат УВУ 6 травня 1931 р. прийняв спеціальну ухвалу⁸¹, впевненості в завтрашньому дні університету в Празі вже не було, тим більше, що, на думку Д.Дорошенка, "чеська преса громадянство захоплюється більшовиками, бажають порозумітися з ними і неприхильно ставляться до еміграції"⁸².

Ще скрутнішим стало становище Українського вільного університету після підписання Мюнхенської угоди 1938 р. і за часів німецької окупації Чехословаччини. Деякі надії на краще були пов'язані з адміністративно-політичною перебудовою ЧСР

наприкінці 1938 р., зокрема з наданням автономії Підкарпатській Русі — Карпатській Україні, уряд якої на чолі з А.Волошиним планував заснувати на базі УВУ в Хусті Державний університет Карпатської України⁸³. Про те, що до цієї справи серйозно поставилися як політичні й культурні діячі Карпатської України, так і керівники УВУ в Празі, свідчать виявлені в архіві університету документи: "Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесенням Українського вільного університету з Праги в Ужгород", схвалений на початку вересня 1938 р. Центральним правлінням "Просвіти" в Ужгороді від імені Першої Руської народної ради⁸⁴, "Проект організації Українського університету на Підкарпатській Україні", вироблений комісією Українського академічного комітету в Празі і затверджений управою цього Комітету 27 жовтня 1938 р.⁸⁵, а також конкретні заходи представників уряду Карпатської України (А.Волошина, А.Штефана, В.Чаплі) і членів Сенату УВУ (О.Мицюка, О.Колесси, Л.Шрамченка, В.Щербаківського)⁸⁶. Але угорська окупація Закарпаття в березні 1939 р. унеможливила здійснення цих планів. Український вільний університет знову (вже в котрий раз) опинився у кризовому становищі.

З окупацією і ліквідацією ЧСР, в умовах Протекторату Чехії та Моравії, припинила надходити не тільки президентська субсидія УВУ, а й міністерські дотації. І тільки завдяки зусиллям професорів УВУ О.Колесси, О.Мицюка, І.Барковського, членів колишнього уряду Карпатської України, які перебралися в Прагу (А.Волошина), а також прихильному ставленню до УВУ представників Міністерства шкільництва і народної освіти (міністра Капраса) та деяких відомих німецьких вчених університет продовжував діяти: йому було надано у 1939 р. кредит у розмірі 100 тис крон і обіцяна, а згодом і відновлена дотація в 1940 р. на суму 200 тис. крон⁸⁷. У зв'язку із закриттям чеських високих шкіл лекції для студентів УВУ читалися в Музеї вільної боротьби України і конвенту Мальтійського Ордену в Празі III.

Цікаві відомості про діяльність Українського вільного університету в період німецької окупації Чехословаччини нещодавно оприлюднив відомий учений-українознавець з Братіслави М.Неврлий, який у 1940—1944 рр. був слухачем УВУ. Ось що він пише про українсько-німецькі відносини: "Більшість із них (українців. — С.В) особливо з чесько-українських родин, співчували національній трагедії чеського народу, хоч дбали також про дальші можливості й для українського народу. Рожеві надії тих, що очікували від німців допомоги у відновленні української

державності, досить скоро розвіялись. В цілому політика українців в Протектораті була щодо німців досить стримана, а після їхнього терору в Галичині й на Східній Україні перейшла у скриту ненависть. Виразно пронимецьких орієнтацій не виявила в Протектораті жодна українська організація. Те, що УВУ... та ще кілька українських інституцій... продовжували далі свою діяльність і в добу Протекторату, заслугу в цьому мало передовсім досить організоване українське життя в діаспорі, як також — і то не в меншій мірі — і тогочасні чеські уряди. Адміністративно — а тим самим і фінансово УВУ... продовжував далі підлягати чеським урядам"⁴⁸.

Відповідь на питання, чому в той час, коли німецькою окупаційною владою були ліквідовані чеські та інші слов'янські наукові установи й товариства, залишено було українські установи, намагається дати також і колишній професор УВУ празького періоду діяльності Я.Рудницький. На його думку, "першим і основним мотивом залишення наукових осередків було те, що вони не були в орбіті чесько-німецького безпосереднього конфлікту, а маргінальними "нейтральними" установами, товариствами" і належали до "антисовєтського" фронту, зорганізованого втікачами й виселенцями з-підсовєтської України. Немалу роль відіграли при цьому особисті зв'язки діячів УВУ й інших установ та організацій із німецькою адміністрацією (проф. О.Колєсса, проф. І.Мірчук, проф. Освальд Бургард (Юрій Клен), проф. В. Кубійович та ін.)"⁸⁹. Ця відповідь здається нам більш повною і переконливою.

З 1940 р. діяльність УВУ вже як приватної установи контролював ще один орган поряд з Кураторією Товариства приятелів УВУ і міністерством. 4 листопада 1940 р. Міністерство шкільництва і народної освіти повідомило керівництву університету, що "пан Державний Протектор в Чехії і Моравії призначив особоповноваженим для славистичних наукових інституцій в Празі, до котрих належить також і УВУ, ректора Німецького університету в Празі професора В.Зауре з метою аби чинність тих інституцій в майбутньому розвивалася так, щоб відповідала теперішнім державно-правним умовам. Повідомлено про це Кураторію, яка УВУ утримує, з тим, щоб згаданому особоповноваженому при його чинності всебічно йшли назустріч та щоб дбали його розпоряджень"⁹⁰. Про компетенцію особоповноваженого (з травня 1942 р. ним був призначений директор Гайдрихового інституту в Празі професор Ганс Йоахім Баєр), як і про розмежування сфер компетенції між ним і Міністерством

шкільництва і народної освіти, не повідомлялось. У звіті ректора УВУ О.Мицюка за 1940/41 навчальний рік ці відносини характеризувалися так: "все, чого особууповноважений вимагав, йому охоче з ректорату УВУ постарчалось, а його побажання приймалися до відома й виконувалися"⁹¹. Серед вимог засадничого характеру, на яких наполягав особууповноважений, а точніше — німецькі владні чинники, були: щоб габілітації і прийняття нових слухачів УВУ відбувалися за попередньою згодою з ним (у 1940 р. з УВУ були відраховані і надалі не приймалися слухачі чеської і єврейської національності, а від професорсько-викладацького складу УВУ вимагалось письмове підтвердження особистого і своєї дружини "арійського" походження)⁹²; щоб за його згодою відбувалися вибори ректора і деканів, призначення на посади викладачів, скликання загальних зборів; щоб академічний Сенат і вся діяльність університету ґрунтувалася на засадах, що панують у Німеччині; щоб нові плани і програми занять затверджувалися ним тощо⁹³.

В ці роки УВУ одержував, крім невеликої міністерської субсидії, спеціальну місячну дотацію (по 7500 крон з 1 травня 1942 р.) на видавничу дальність від Українського Центрального Комітету в Кракові — Львові (його голова професор В.Кубійович став членом Сенату УВУ і сприяв разом з співробітниками Українського наукового інституту в Берліні І.Мірчуком і Д.Дорошенком налагодженню контактів керівництва університету з представниками властей), а також допомогу від Українського Національного Об'єднання в Берліні, що витрачалася на утримання канцелярії, виплату стипендій асистентам тощо⁹⁴.

Отже, з переведенням Українського вільного університету з Відня до Праги його матеріальні проблеми, труднощі організаційного характеру не зникли, іноді навіть значно загострювались. Але завдяки прихильному ставленню до УВУ державних чинників й наукової громадськості Чехословаччини і, насамперед, відданості фундаторів та провідних діячів університету обраній справі він протягом усього празького періоду діяльності в цілому належним чином виконував своє першочергове завдання — відповідати потребам українського народу та ідеалам майбутньої української державності. Незважаючи на труднощі і недоліки в Празі Український університет досить швидко став функціонувати як повноцінний і науково спроможний осередок поширення й поглиблення знань на зразок західноєвропейських університетів.

2. Професорсько-викладацький склад університету та його педагогічна діяльність.

Запорукою плідної діяльності УВУ в Празі був високий фаховий рівень його професорсько-викладацького складу, про розширення і підвищення наукової кваліфікації якого постійно дбали Сенат і професорські колегії обох факультетів університету.

На час відкриття УВУ в Чехо-Словаччині його професорська колегія складалася з 12 професорів і 4 доцентів, а наприкінці празького періоду (1945 р.)— 20 професорів, 10 доцентів і 3 лекторів. Найбільший професорсько-викладацький склад університету був у 1933/34 академічному році— 46 чол., у тому числі 30 професорів⁹⁵. Всього, за нашими підрахунками, в Українському вільному університеті у різні роки в Празі викладали й проводили наукову діяльність понад 100 чол.*, у тому числі 55 професорів. Серед них — відомі українські вчені О. і П. Андрієвські, Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, І. Борковський, С. Бородасвський, О. Бурггардт, А. Волошин, О. Гайманівський, І. Ганицький, П. Герасименко, І. Горбачевський, С. Дністрянський, В. Доманицький, Д. Дорошенко, В. Залозецький, О. Колесса, ДК-ропатницький, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, Р. Лашенко, М. Лозинський, К. Лоський, О. Лотоцький, Б. Матюшенко, І. Мірчук, О. Мицюк, С. Наріжний, І. Огієнко, О. Одарченко, О. Орлов, І. Панькевич, С. і Я. Рудницькі, В. Сімович, В. Січинський, Ф. Слюсаренко, С. і Р. Смаль-Стоцькі, М. Сабат, В. Старосольський, В. Тимошенко, Ф. Швець, С. Шелухін, Л. Шрамченко, О. Шувльгін, В. Щербаківський, Ф. Щербина, О. Ейхельман, В. Чапля, Д. Чижевський, А. ковлів. На жаль, один з ініціаторів заснування

УВУ професор М. Грушевський не дав згоди, незважаючи на неодноразові звернення Сенату УВУ і українського студентства, викладали в ньому курс історії України, а у 1924 р., як відомо, повернувся з еміграції в Україну.

Більшість українських професорів ще до роботи в Українському вільному університеті були широко відомі як висококваліфіковані фахівці і певних галузей знань, визначні громадсько-політичні діячі. До таких, насамперед, належали

*Тут не враховані асистенти кафедр та професорські стипендіати університету. В 1940 р. наприклад, на тимчасову роботу при кафедрах УВУ асистентами й лаборантами було прийнято понад 50 учителів-емігрантів з Карпатської України, які змушені були залишити цей край в зв'язку з його окупацією угорцями⁹⁶.

провідні українські вчені, котрі обиралися на посаду ректора УВУ. Протягом празького періоду діяльності університету (1921—1945 рр.) загальні збори професорів і доцентів 24 рази обирали ректора (вибори проводилися щорічно у червні): цю посаду займали 9 чол. — найбільш авторитетні професори, кожний з яких завдяки плідній науково-педагогічній, культурно-освітній та громадсько-політичній діяльності заслуговує на особливу повагу українського народу і увагу дослідників-біобібліографів⁹⁷.

Сім разів ректором УВУ обирався професор української мови і літератури Олександр Колесса (1921/22, 1925—28, 1935—1937, 1943/33 рр.), роль якого в історії Українського вільного університету неможливо переоцінити. Професор Львівського університету (1898—1918 рр.), дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, один із засновників та керівників Центральної управи "Просвіти" у Львові та ряду інших наукових ч культурно-просвітніх товариств, посол австрійського парламенту (1907—1918 рр.), голова дипломатичної місії ЗУНР в Римі (1921 р.), автор багатьох праць з історії розвитку української мови, літератури, а також поетичних творів, О. Колесса (1867—1945 рр.) останню чверть життя повністю присвятив організації та підвищенню авторитету УВУ.

П'ять разів посаду ректора Українського вільного університету обіймав всесвітньовідомий біохімік, гігієніст та епідеміолог Іван Горбачевський (1923/24, 1931—35 рр.). Довголітній професор кафедри медичної хімії Карлового університету в Празі, а у 1902—1903 рр. — його ректор, почесний член Наукового товариства ім. Шевченка, член палати панів австрійського парламенту і перший міністр охорони здоров'я Австрії, академік Всеукраїнської академії наук (1927 р.), професор Горбачевський (1854—1942 рр.) вперше синтезував сечову кислоту та встановив джерела і шляхи її утворення в організмі, брав участь у розробці української хімічної термінології тощо і водночас з перших днів існування УВУ в Празі і до смерті був одним з найактивніших діячів університету.

Значним був внесок у становлення й розвиток УВУ і його другого ректора (1922/23 рр.), довголітнього декана правничого факультету професора Станіслава Дністрянського. Видатний український учений-юрист з європейським ім'ям, професор Віденського, Львівського і Празького університетів, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, засновник і редактор перших українських правничих часописів, посол австрійського парламенту (1907—1918 рр.), академік Всеукраїнської академії наук (1926 р.), С. Дністрянський (1870—1935 рр.) був автором проекту

Конституції Західно-Української Народної Республіки і численних наукових праць українською, німецькою, чеською та іншими мовами. Не випадково, коли він раптово помер у 1935 р. в Ужгороді, світова преса визнала це однією з найбільших втрат для української науки та культури⁹⁸.

Визначний політичний діяч й історик мистецтва і театру Дмитро Антонович (1877—1945 рр.) тричі обирався ректором УВУ (1928—30, 1937/38 рр.). Один із засновників Революційної Української партії і активний діяч Центральної Ради (морський міністр, міністр мистецтва), за Директорії — голова дипломатичної місії УНР в Римі, Д.Антонович після навчання і науково-педагогічної роботи в Києві, Парижі, Лондоні, Мюнхені, Флоренції та інших містах Італії у 1921 р. приїхав у Прагу, де розгорнув активну культурно-просвітню педагогічну й наукову діяльність. Поряд з викладацькою роботою УВУ він став засновником і доволітнім директором Студії еластичного мистецтва, Музею визвольної боротьби України, обраний головою управи Українського історично-філологічного товариства в Празі та Українського академічного комітету для міжнародної інтелектуальної співпраці тощо.

Визначний статистик, економіст, соціолог, громадський діяч та історик Кубані Федір Щербина (1849—1936 рр.) був ректором Українського вільного університету у 1924/25 навчальному році. Член II Державної Думи, а після революції — член уряду Кубанського краю, професор Кубанського політехнічного інституту Ф.Щербина ще в Росії здобув визнання як різносторонній учений з широким колом наукових інтересів: він — автор великої кількості праць з економіки, історії, фольклору, етнографії, звичаєвого права, а також літературних творів. Автор близько 100 статистичних досліджень, він по праву вважається засновником російської бюджетної статистики. Не випадково його у 1887 р. було обрано членом Вільного економічного товариства в Петербурзі, присвоєно найвищі державні і академічні премії, а у 1904 р. обрано членом-кореспондентом імператорської Російської академії наук. Плідну науково-педагогічну діяльність професор Щербина продовжував у Празі, де з 1922 р. читав курс історії статистики в УВУ і Українській господарській академії в Подєбрадах, у 1924 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка тощо.

По два рази обиралися ректорами УВУ відомі українські вчені Андрій Яковлів (1930/31, 1944/45 р.) і Олександр Мицюк (1938/39, 1940/41 рр.). Професор А.Яковлів (1872-1955 рр.) — видат-

ний учений-правник, громадський діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і Наукового товариства у Києві, член Центральної Ради, призначений директором її канцелярії і водночас викладав у Київському університеті. Пізніше — посол УНР в Австро-Угорщині, потім — голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії. З 1923 р. він у Празі, де стає доцентом, потім — професором українського права і цивільно-процесуального законодавства в УВУ і УГА і одночасно проводив активну наукову діяльність. Саме в Празі ним були написані найзначніші праці з історії українського права — "Договір Б.Хмельницького з Москвою р. 1654", "Впливи старочеського права на право українське доби Литовської XV—XVI вв.", "Копні суди на Україні XVI—XVII вв.", "Основи Конституції УНР" та ін.

Професор політичної економії О.Мицюк (1883—1943 рр.), який до еміграції також був діячем УНР (1918 р. — міністр внутрішніх справ, 1920 р. — товариш міністра народного господарства), професором Кам'янець-Подільського державного українського університету, а з 1922 р. викладав ряд дисциплін в УВУ та УГА, відомий у науковому світі як автор понад 60 праць, у тому числі таких досліджень, як "Аграрна політика" (1925 р.), "Селянство й економіка большевизму" (1930 р.), "Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі" в двох томах (1936—1938 рр.) та ін.

Три рази посаду ректора УВУ займав відомий археолог, дослідник шнурозої кераміки на Україні Іван Борковський (1939/40, 1941—43 рр.). Він належав до молодшої генерації українських учених, як таборит з Йозефова у січні 1922 р. був прийнятий надзвичайним слухачем УВУ, після закінчення якого пройшов шлях від асистента до ректора Українського вільного університету.

Останнім ректором УВУ в Празі був професор педагогіки Августин Волошин (1945 р.). Один з найвідоміших культурних й політичних діячів Закарпаття, багатогранна діяльність якого відіграла значну роль у національно-культурному відродженні закарпатських русинів-українців і становленні їх державності у 1938—1939 рр., прем'єр автономного уряду і президент Карпатської України, А. Волошин (1874—1945 рр.) після окупації рідного краю Угорщиною в березні 1939 р. прибув у Прагу, де став професором педагогіки, деканом філософського факультету УВУ (1939—1940 рр.). Після вступу до Праги Радянської армії прихильник концепції залишення УВУ на території Чехословаччини А. Волошин прийняв керівництво університетом від ректора А. Яковліва, який з більшістю професорів виїхав за кордон. Але

сподівання А.Волошина на можливість існування УВУ в Празі виявилися ілюзорними: Український вільний університет було ліквідовано, його майно знищено, а самого професора Волошина — громадянина Чехословаччини — 15 травня 1945 р. заарештовано представниками радянської військової контррозвідки, вивезено в Москву, де він після допитів загинув у Бутирській тюрмі 19 липня".

Проректорами УВУ тривалий час були відомі українські юристи та громадські діячі С.Шелухін та К.Лоський. Деканами філософського факультету обиралися професори С.Смаль-Стоцький, Д.Дорошенко, О.Колесса, А.Артимович, В.Біднов, Д.Антонович, В.Щербаківський, Б.Матюшенко, Ф.Слюсаренко, А.Волошин, а деканами правничого — С.Дністрянський, Ф.Щербина, О.Ейхельман, Р.Лашенко, В.Старосольський, К.Лоський, С.Шелухін, О. Андрієвський, О. Мицюк.

Вибори ректора, проректора, деканів, членів Сенату Українського вільного університету проводилися демократичним шляхом. Це був не формальний акт, про що свідчать протоколи загальних зборів його професорів і доцентів. Наприклад на загальних зборах 5 жовтня 1928 р. після тривалих дискусій ректора не було обрано і вибори перенесені на 16 жовтня. В цей день тільки таємне голосування по двох кандидатурах на цю посаду — Д.Антоновичу і С.Дністрянському визначило перевагу першого: за нього було віддано 10 з 18 голосів¹⁰⁰.

Часто свої кандидатури на посади ректора і проректора висували професорські колегії обох факультетів, іноді суперечності виникали з цього та інших питань університетського життя між вихідцями з різних земель — Галичини і Наддніпрянщини¹⁰¹. Мали місце випадки, коли тільки жереб (згідно з статутом Карлового університету) визначав ректора УВУ. Так, 17 червня 1937 р. загальні збори спочатку одногослосно висловилися за кандидатуру професора Колесси на посаду ректора, але він відмовився, посилаючись на незадовільний стан здоров'я. Професор Горбачевський, за якого в другому турі голосування були віддані всі голоси, з цієї ж причини також відмовився зайняти посаду ректора. Тоді відбули складні вибори з повторним голосуванням по кандидатурах С.Шелухіна і Д.Антоновича, які не дали результатів. За жеребом ректором УВУ став професор Антонович, проректором — професор політичної економіки Шелухін¹⁰².

Протягом празького періоду діяльності професорські колегії обох факультетів УВУ постійно оновлювалися. Їх члени захи-

щали дисертації і наукові праці, доценти ставали надзвичайними професорами, а останні — звичайними. Важливу роль у цьому відіграв інститут професорських стипендіатів, заснований при УВУ ще в перші роки його існування для поновлення професорського складу. Згідно з "Правилами про професорських стипендіатів" ними могли бути тільки особи, що одержали докторат на одному з факультетів УВУ*. Протягом двох років стипендіати повинні були написати самостійну наукову працю, здати габілітаційний колоквіум і прочитати пробний виклад, після чого їм присвоювалося звання доцента¹⁰³. Таких професорських стипендіатів УВУ у 1921/22 навчальному році було 9, в наступні роки в середньому по 12. Потім через брак коштів на стипендії їх кількість значно зменшилась¹⁰⁴. Стипендіатами УВУ були майбутні доценти О.Баранів, І.Бочковський, М.Дольницький, Д.Петрашівський, Ю.Русов, В.Орелецький, С.Росоха, С.Чернявський, К.Чехович та деякі інші, а І.Борковський, О.Гайманівський, С.Наріжний, В.Січинський, Ф.Слюсаренко стали навіть професорами кафедр. Певну роль у підвищенні кваліфікації викладачів УВУ відіграв й інститут асистентів, створений при окремих кафедрах пізніше.

Український вільний університет готував кваліфіковані наукові кадри для різних українських й іноземних високих шкіл. Чимало професорів УВУ, наприклад, викладало в Українській господарській академії в Подєбрадах, Українському високому педагогічному інституті ім. Драгоманова і Студії пластичного мистецтва в Празі, Греко-католицькій богословській академії у Львові тощо. А С.Дністрянянський, Д.Дорошенко, О.Колесса, І.Панькевич читали лекції в Карловому університеті, О.Бурггардт і Я.Рудницький — у Німецькому університеті в Празі, В.Сімович і С.Смаль-Стоцький — Високій торговельній школі в Празі, П.Андрієвський, В.Біднов, Д.Дорошенко, О.Лотоцький, І.Огієнко, Р.Смаль-Стоцький — Варшавському університеті, В.Тимошенко — Мічиганському університету в США, І.Мірчук, З.Кузеля — Берлінському університеті, Д.Чижевський — німецькому університеті в Галле.

В другій половині 20-х років під час так званої "більшовицької українізації" на Україні і під впливом "радянської пропаганди певних політичних кіл серед українських емігрантів у Чехословаччині сотні представників технічної й наукової інтелігенції, студентства повернулися на батьківщину, зокрема

*Але на практиці були й винятки.

професори УВУ М.Лозинський, В.Старосольський і С.Рудницький. Майже всі вони в 30-х роках стали жертвами сталінський репресій і загинули у таборах ГУЛАГу¹⁰⁵. Наприклад, відомий український учений, професор Львівського та Віденського університетів, а з 1921 по 1926 рр. — професор географії Українського вільного університету Степан Рудкицький (1877—1937 рр.) у 1926 р. виїхав у Радянську Україну, де його спочатку обрали академіком ВУАН і призначили директором Інституту географії і картографії у Харкові (в цьому ж інституті з 1927 р. завідував кафедрою професор міжнародного права УВУ Михайло Лозинський). А у 1933 р. С.Рудницького заарештували і засудили до 5 років таборів суворого режиму, які він відбував на Соловках. У жовтні 1937 р. він був розстріляний¹⁰⁶. Така ж доля спіткала професора Кам'янець-Подільського, а з 1921 до 1928 р. професора державного права УВУ Володимира Старосольського. У 1939 р. він на запрошення радянської влади працював професором Львівського державного університету, згодом заарештований і засуджений на 10 років ув'язнення в Сибіру, де і помер у 1942 р.¹⁰⁷

Про високий науковий авторитет професорів Українського вільного університету свідчить і обрання багатьох з них членами зарубіжних академій, наукових товариств тощо. Зокрема, більшість професорів УВУ було обрано дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, І.Горбачевського, С.Смаль-Стоцького, С.Дністрянського — членами Всеукраїнської академії наук у Києві, професора археології УВУ В.Щербаківського — дійсним членом Словацького наукового товариства, Чеської академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, а після війни — дійсним членом Української вільної академії наук в США, Л.Білецького, О.Колесу, О.Лотоцького, О.Мицюка, І.Огієнка, С.Смаль-Стоцького, В.Тимошенка, Д.Чижевського — членами Слов'янського інституту в Празі, Д.Дорошенка і О.Колесу — членами інституту славістичних студій в Лондоні, В.Січинського — членом німецького наукового товариства Й. Гутенберга. Професор УВУ О.Лотоцький був засновником і директором Українського наукового інституту у Варшаві (у 1939 р. його на цій посаді замінив професор УВУ А.Яковлів), професор Д.Дорошенко — першим директором заснованого у 1926 р. Українського наукового інституту в Берліні (1939 р. ним став професор УВУ І.Мірчук), а після війни — президентом Української вільної академії наук у США і професором Колегії св. Андрія у Вінніпегу (Канада), професор Р.Смаль-Стоцький —

головою НТШ в США (1951 р.) і професором історії Слов'янського Інституту в США (1947 р.) і т.д.

Але головним у багатогранній діяльності професорів УВУ була їх науково-педагогічна робота в самому університеті. Вона включала читання лекцій, проведення семінарів, практичних занять, екскурсій, колоквіумів та іспитів, рецензування наукових праць тощо. Професорам УВУ довелося вирішувати важливе і складне завдання — створювати самостійні університетські курси з багатьох дисциплін для обох факультетів, програми яких у Празі були значно розширені. В складних для науково-методичної роботи умовах університетські професори в цілому успішно виконали це відповідальне завдання: ними були складені і частково опубліковані десятки університетських курсів — як загальних, так і спеціальних, більшість з яких відрізнялася оригінальністю і становила значний внесок у розвиток науки. Серед них слід, насамперед, назвати розроблені в УВУ курси з української історіографії й джерелознавства, історії українського мистецтва, українського права, церкви, українського театру, етнографії й археології, історії України, української мови й письменства, філософії й педагогіки, географії України та деякі інші¹⁰⁸. Як бачимо, УВУ в Празі залишався в основному гуманітарним. Однак з метою універсалізації знань на зразок західноєвропейських університетів у ньому читалися й окремі курси природничих наук — географії, хімії, геології, економіки, статистики, ботаніки, хоч відповідної спеціалізації з них студенти УВУ не одержували.

Кількість предметів і лекційних годин у різних семестрах була неоднаковою: у 1923/24 навчальному році, наприклад, у програмі зимового семестру було 72 предмети (136 годин на тиждень), а в літньому — 78 предметів (150 годин). Як правило, професори університету проводили за тиждень по 5 годин з студентами (з них — 3 години лекцій і 2 — семінарських занять).

Щоб мати уявлення про предмети, які викладалися в УВУ, наведемо програму лекцій, що читалися в університеті в зимовому семестрі 1930/31 навчального року. На філософічному факультеті лекції читалися з 25 предметів по 67 годин на тиждень і проводилися семінарські й практичні заняття з 8 предметів по 20 годин на тиждень. З них на історично-філологічному відділі факультету читалися: філософія (проф. І.Мірчук), історія України (професори Д.Дорошенко і А.Яковлів), антична історія (проф. К.Лоський і доц. Ф.Слюсаренко), історія мистецтва (проф. Д. Антонович), археологія (проф. В. Щербаківський), музика (лек-

тор Ф.Шешко), українська мова (проф. С.Смаль-Стоцький), українська література (проф. О.Колесса), класична філологія (проф. А.Артимович і доц. Ф.Слюсаренко), чеська мова (лекторка М.Носкова), англійська мова (лекторка М.Славинська), французька мова (лекторка О.Косач-Шимановська). На природописному відділі — органічна хімія (проф. І.Горбачевський), хімічна термодинаміка (доц. П.Герасименко), геологія (проф. Ф.Швець), соціальна медицина (проф. Б.Матюшенко).

На факультеті права і суспільних наук лекції читалися з 22 предметів по 48 годин на тиждень і проводилися семінарські заняття з 4 предметів по 6 годин на тиждень, а саме: історія українського права (проф. А.Яковлів, доценти А.Андрієвський і О.Гайманівський), римське право (проф. К.Лоський), церковне право (доц. О.Гайманівський), цивільне право і цивільний процес (професори С.Дністрянський і А.Яковлів), карне право і карний процес (проф. С.Шелухін), торговельне право (проф. О.Одарченко), політичне (державне) право (проф. О.Ейхельман), адміністративне право (професори О.Ейхельман і К.Лоський), фінансове право (проф. О.Одарченко), міжнародне право (проф. О.Ейхельман), судова медицина (проф. Б.Матюшенко), економічні науки (професори О.Мицюк і С.Бородаєвський), статистика (проф. Ф.Щербина)¹⁰⁹.

Поряд з лекціями, професори університету керували численними семінарами, які поглиблювали знання студентів, привчали їх до самостійної роботи. На них обговорювалися студентські реферати. До речі, якщо відвідування студентами лекцій було обов'язковим згідно з демократичними традиціями західних вузів, то їх участь у певній кількості семінарів — була обов'язковою. Незарахований семінар міг стати причиною незарахування всього семестру. В останні роки діяльності УВУ в Празі, наприклад, найбільше студентів — майбутніх істориків, філологів, літературознавців і фольклористів — брало участь у семінарах професорів Л.Білецького, Д.Дорошенка, О.Колесси, І.Панькевича, В.Щербаківського¹¹⁰.

Крім звичайних університетських лекцій (деякі з них оголошувалися публічними), професори УВУ читали спеціальні лекції для широких кіл громадськості. У 1928—1929 рр, наприклад ними було проведено 15 таких лекцій з різних тем, а з 1930 р. на факультеті права і суспільних наук були організовані академічні засідання для всіх бажаючих, де читалися й обговорювалися доповіді з правових знань¹¹¹. У 1933/34 навчальному році, зокрема, було проведено 18 засідань, на котрих

обговорено 17 доповідей, у тому числі одне засідання (16 березня 1934 р.) присвячене вшануванню 120-х роковин з дня народження Т. Шевченка¹¹².

Члени професорських колегій УВУ мали брати участь у засіданнях Сенату (протягом навчального року їх відбувалося 7—12), роботі загальних зборів, організації та проведенні різних урочистостей, наукових і публічних заходів. Зокрема, традицією Українського вільного університету було проведення урочистих зборів з нагоди річниць проголошення Чехословацької республіки (28 жовтня), дня народження першого президента ЧСР Т.Г.Масарика (7 березня), а з 1936 р. — дня народження другого президента ЧСР Е.Бенеша (28 травня). 28 жовтня 1931 р., наприклад відбулися урочисті збори, присвячені 13-й річниці проголошення ЧСР, на яких професор С.Шелухін прочитав реферат на тему : "Значення відновлення чехословацької державності для руху слов'янського відродження". А 7 березня 1932 р. на зборах з нагоди 82-річчя Масарика доповідь на тему "До історії побуту президента Т.Масарика на Україні" зробив професор Д.Дорошенко³. Ці урочистості були проявом ширшої вдячності українських вчених і студентів президенту Чехословаччини, уряду і братньому народу за всебічну підтримку й допомогу в розвитку української науки і культури за кордоном. Адже, як слушно писав О.Бочковський, "українська еміграція знайшла у нього живу підтримку в своїх національно-культурних прямуваннях. Не знати навіть, чи ця підтримка можлива була б без його явно доброзичливого відношення до її культурної праці"¹¹⁴.

8. Наукова і культурно-освітня діяльність УВУ

Поряд з педагогічною роботою професори Українського вільного університету проводили інтенсивну й плідну наукову діяльність, значення якої важко переоцінити, враховуючи умови й стан розвитку науки в міжвоєнні роки у Радянській Україні, особливо гуманітарних дисциплін з нав'язуванням їм т.з. "класовим підходом". Це — і участь у роботі наукових товариств, організації і проведенні з'їздів та конференцій, міжнародних конгресів, і творче співробітництво із зарубіжними вченими, установами, в тому числі в Україні, і широка видавнича й науково-просвітницька діяльність, організація виставок досягнень української науки в еміграції тощо.

З переведенням УВУ в Прагу перед українськими професорами відкрилися сприятливі можливості для надання вищої освіти українській молоді з числа емігрантів і продовження науково-дослідницької роботи. Адже в Празі — цьому визнаному центрі слов'янської науки — у численних архівах, бібліотеках, музеях, наукових установах тощо зберігалися багатющий матеріал й різноманітні джерела з історії слов'янського світу, міжслов'янських взаємовідносин і ролі в них українців, що відкривало, зокрема, широкий простір для українознавчих досліджень. Значний і майже не вивчений матеріал з історії українського народу, історичних, економічних, мовних та інших зв'язків України з слов'янським та неслов'янським світом знаходився також у східній частині Чехословаччини — Підкарпатській Русі (Закарпатті), доступ до яких з Праги не був утруднений*.

Другою важливою передумовою розгортання наукової діяльності вчених УВУ були традиції наукових досліджень на батьківщині. Адже в університеті працювали вихідці з усіх українських земель — центральної України, північно-західної Холмщини, Галичини та Буковини, степової України, східної Слобожанщини і навіть Кубані. Вони прибули в Прагу з усталеними традиціями науково-дослідницької роботи, традиціями Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві, Історично-філологічного товариства в Харкові, Товариства Нестора-літописця у Києві, наукових товариств Полтави, Катеринослава, Кубані тощо. Все це спонукало українських учених, що перебували в Празі, не тільки продовжувати науково-дослідницьку діяльність, а й засновувати товариства для обміну думками, творчої співпраці фахівців з певних галузей знань, тобто до відновлення традицій їх батьківщини.

Вже у перший рік діяльності УВУ в Празі його професорами було порушено питання про заснування в Чехословаччині товариства для об'єднання наукових сил української еміграції. Але коли представники науково-технічної інтелігенції й прикладних наук з метою захисту професійних інтересів почали створювати професійно-громадські об'єднання — Спілку українських лікарів у Чехії, Товариство українських інженерів в Празі тощо, професори УВУ вирішили створити при університеті свої фахові наукові товариства. Першим з них було "Українське правниче

До речі, з-під пера професорів УВУ вийшло пізніше чимало праць саме із закарпатоукраїнської проблематики.

товариство в Чехії", статут якого затверджений властями 17 березня 1923 р. Його основним завданням було "об'єднувати теоретичні й практичні українські правничі сили на ґрунті досліджень питань українського права; дбати про соціальні, матеріальні й моральні інтереси українських правників в Чехії та причинитися до зав'язання між українськими й чеськими та словацькими правниками доброзичливих стосунків"¹¹⁵. Головою правничого товариства спочатку був професор УВУ Ростислав Лашенко, а після його смерті в жовтні 1929 р. — університетські професори А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський.

На засіданнях "Українського правничого товариства в Чехії" обговорювалися доповіді його членів переважно з питань українського права. За перші 10 років відбулося понад 120 засідань, а кількість його членів збільшилося в 3 рази і досягла у 1933 р. 61 чол. Проводилися й засідання товариства, присвячені ювілейним датам. Зокрема, у 1923 р. на одному з них відзначалося 25-ліття наукової діяльності академіка С. Дністрянського, у 1924 р. — 5-та річниця з дня смерті М. Туган-Барановського, 1927 р. — 50-та річниця початку національно-визвольної боротьби балканських народів тощо. Товариство виступило одним з організаторів Українського правничого з'їзду в Празі (жовтень 1933 р.), на якому було зроблено близько 30 доповідей з проблем права, економіки й соціології.

За браком коштів товариство не змогло розгорнути видавничу діяльність: під його егідою вийшли праця Р. Лашенка "Лекції по історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права" (400 прим.), коротка редакція Руської Правди з бібліографічним покажчиком (300 прим.) і книга "Українське Правниче Товариство в ЧСР (17 березня 1923 — 17 березня 1928)" Дбало товариство і про надання матеріальної допомоги українським правникам у Чехословаччині, фінансування їх відряджень і т. п."⁴

Більш активним, впливовим і суто науковим було засноване 30 травня 1923 р. при Українському вільному університеті за ініціативою професорів його філософічного факультету Д. Антоновича, В. Біднова, Д. Дорошенка, О. Колесси, В. Щербаківського і П. Андрієвського "Українське історично-філологічне товариство в Празі". Його завдання — читання наукових доповідей з українознавчих тем, обмін думками з приводу прочитанного, проведення широкої дискусії і, по можливості, видання праць його членів. Керівництво діяльністю товариства здійснювала

постійна управа в складі професорів УВУ: Д. Антоновича (голова), О. Колесси (заст. голови) і В. Біднова (секретар).

"Українське історично-філологічне товариство" об'єднувало практично всі активні кола української еміграції в Празі, які працювали в галузях історичної та філологічної наук. З кожним засіданням кількість членів товариства, які обиралися таємним голосуванням, збільшувалася. Згодом воно об'єднувало, крім професорів УВУ, вчених з інших наукових закладів й установ Чехословаччини і навіть поза її межами. Серед більш ніж 50 членів товариства були викладачі Української господарської академії в Подєбрадах, Українського вищого педагогічного інституту ім. Драгоманова, професор Братіславського університету ім. Коменського Євген Перфецький, українські вчені з Польщі, Німеччини, Франції та деяких інших країн — Б. Крупницький, М. Левицький, В. Липинський, М. Антонович, І. Свенціцький, О. Шульгін та ін. "В цьому відношенні, — писав один з активних членів товариства, з 1929 р. — його секретар і історіограф професор С. Наріжний, — товариство від початку стало у певному значенні всеукраїнською соборницькою організацією"¹¹⁷.

Діяльність УІФТ була різноманітною, але основним її напрямом стало проведення засідань, на яких з доповідями виступали його члени, а в їх обговоренні мали право брати участь всі присутні, кількість яких іноді досягала сотень. Такі засідання проводилися регулярно: в середньому за рік їх відбувалося понад 25. Зокрема, за перші 15 років (1923—1938) на 404 засіданнях обговорено 614 доповідей і рефератів"⁸. Після деякої перерви у 1938—1939 рр. діяльність товариства була поновлена: 1939—1941 рр. було проведено ще 38 засідань (обговорено 48 доповідей), а кількість його членів збільшилася до 65 осіб, переважно за рахунок нових емігрантів з Галичини і Закарпаття"[®].

Отже, за кількістю засідань і прочитаних на них доповідей та їх регулярністю "Українське історично-філологічне товариство" не мало рівних серед подібних наукових організацій як на українських землях, так і за їх межами. Наприклад Одеське товариство історії та старожитностей, засноване в 1839 р, за 58 років існування провело 305 засідань, товариство Несторалітописця в Києві проводило щорічно в середньому по 15 засідань з 25 доповідями і т.д.¹²⁰. Але саме актуальність тематики і науковий рівень доповідей та рефератів, що читалися на засіданнях УІФТ, визначають його внесок у розвиток української історичної та філологічної науки. Більшість з них були

оригінальними розвідками з тем і частинами монографій, над якими працювали члени товариства. Так, недостатньо вивчені питання з історії України і української історіографії висвітлювали М. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, Б. Крупицький, О. Лотоцький, С. Наріжний, М. Славінський, П. Феденко, С. Шелухін, з воєної історії В. Петрів, господарської — В. Садовський, освіти — С. Сірополко, права — А. Яковлів, з всесвітньої історії — К. Лоський, О. Шульгін і т. д. З історії української літератури наукові реферати прсчитали Л. Білецький, П. Богацький, М. Гнатишак, О. Колесса, К. Чехович, з проблем мовознавства — В. Сімович, Р. і С. Смаль-Стоцькі, з класичної філології — А. Артимович, Ф. Слюсаренко, мистецтвознавства — Д. Антонович, В. Січинський, археології — І. Борковський, О. Кандиба, Л. Чикаленко і В. Щербаківський, філософії — І. Мірчук, Д. Чижевський і т. д.

Спеціальні засідання товариства присвячувалися пам'яті його членів, ювілеям видатних діячів науки, культурним та історичним подіям. Наприклад, на спеціальних засіданнях відзначалася 150-річниця зруйнування Запорізької Січі, 10-ліття заснування українських університетів у Кам'янець-Подільському і Полтаві, 30-річчя заснування РУП тощо. Щороку в березні проводилися шевченківські засідання, доповіді на яких С. Смаль-Стоцького, Д. Антоновича, Л. Білецького, П. Богацького, В. Сімовича, К. Чеховича та деяких інших становлять значний внесок у шевченкознавство¹²¹.

У повідомленні управи "Українського історично-філологічного товариства" в Празі з нагоди 10-ліття його існування було зроблено порівняльний аналіз розвитку наукової діяльності в галузі історії в Україні і за кордоном і визначено переваги та недоліки останньої. "Нам ніхто не нав'язував своїх концепцій і не примушував нас працювати на завідомо хибних засадах, — підкреслювалося в ньому. — Ми були вільні у виборі тем і методів, мали можливість заявити себе сторонниками тих філософічних теорій, які здаються нам правдивими, стати на тих позиціях, які витримують критику аргументами, а не обґрунтовуються урядовими наказами... Поруч з цим є й другі, великі вигоди в умовах нашої праці, як близькість до європейських наукових осередків і діячів, можливість співпраці з ними — можливості, які багатьма членами нашого товариства в значній мірі й використовуються. Але поруч з усім цим у нашому становищі в умовах праці наших членів на еміграції є й великі невигоди. Ці невигоди випливають з двох моментів: 1) з того, що ми на чужині, 2) що ми не розпоряджаємо тут і мінімальними

матеріальними ресурсами, потрібними для нашої праці як товариства...

Але навіть і в таких несприятливих обставинах товариство виконало працю, з якою сміливо може стати на суд найсуворіших критиків"¹²².

Серед незаперечних досягнень УІФТ в Празі слід назвати його участь в організації й роботі різних наукових конгресів — українських, слов'янських, європейських і світових, його науково-видавничу діяльність і роль у заснуванні Українського академічного комітету для міжнародної інтелектуальної співпраці тощо. Наприклад, значною була участь членів товариства в проведенні обох українських наукових з'їздів у Празі (1926 і 1932 рр.). Серед міжнародних конгресів, в яких діяльну участь брали члени товариства, — конгреси слов'янських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Белграді й Софії, Міжнародний археологічний з'їзд у Берліні, I міжнародний конгрес слов'янських філологів у Празі, VII міжнародний з'їзд філософів в Оксфорді, Міжнародний конгрес народного мистецтва в Бельгії, II міжнародний лінгвістичний конгрес у Женеві, XV міжнародний археологічний конгрес у Парижі, VII міжнародний конгрес істориків у Варшаві, Конгрес істориків релігії у Лунді і т. д.¹²³.

Багато уваги приділяло керівництво УІФТ виданню наукових праць його членів. Хоча матеріальні труднощі ускладнювали видавничу діяльність, навіть за таких несприятливих обставин у каталозі видань товариства в 1941 р. значилося 65 назв. Серед них слід насамперед назвати "Праці Українського Історико-філологічного Товариства в Празі", в яких друкувалися найкращі доповіді й дослідження його членів. Перший том "Праць" вийшов з друку у 1926 р. завдяки матеріальній допомозі Міністерства шкільництва та народної освіти ЧСР і грошовому внеску голови товариства Д. Антоновича. Він містив 11 рефератів, два з яких були присвячені творчості академіка Миколи Сумцова, а також протоколи засідань товариства в перший рік його діяльності; інформацію про нього та список членів¹²⁴. Другий том "Праць", виданий на пошану голови товариства професора Д. Антоновича з нагоди його 60-ліття, з'явився тільки у 1939 р. завдяки допомозі бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі і Українського наукового інституту у Варшаві. Крім присвяти, він містив 25 розвідок, авторами більшості яких були професори УВУ¹²⁵. У 1941 р. було видано третій і четвертий томи "Праць" товариства, що стало можливим завдяки щедрим пожертвам Михайла Антоновича та деяких інших українських учених.

Інші видання УІФТ — це відбитки окремих праць (довідей) членів товариства, надруковані невеликим тиражем — 50—100 примірників. Крім того вони використовували будь-які можливості для публікації своїх досліджень як у Чехословаччині, так і в зарубіжних виданнях, у тому числі в Україні; "Не буде перебільшенням твердження, — писав С.Наріжний, — що майже все, що з поля історично-філологічних наук появлялося в цих роках друком в Празі, було перед тим предметом докладів і обговорення в Історично-філологічному товаристві. Праці членів Товариства появлялися в цей час майже в усіх українських часописах"¹²⁶. Так, з редакцією "Нової України" (безпартійного двотижневика, що виходив в Празі з 1922 р.) активно співробітничали Д.Антонович, І.Бочковський, Б.Матюшенко, О.Мицюк, В.Старосольський, В.Тимошенко, Ф.Щербина¹²⁷.

Висвітлення плідної наукової діяльності професорів українського вільного університету, ґрунтовний фаховий аналіз їх наукової спадщини і визначення її місця в розвитку української науки у міжвоєнний період вже стали предметом окремого дослідження¹²⁸. А вже ще у 1926 р. на загальних зборах професорів і доцентів УВУ говорилося про те, що фінансова криза і зменшення кількості студентів вимагають, "щоб університет, залишаючись формально університетом, перетворився в науково-дослідчу інституцію, в якій молоді вчені могли науково працювати"¹²⁹. Тому наукова робота з кожним роком займала дедалі важніше місце в діяльності УВУ і його професорів. Вони брали активну участь у роботі наукових товариств, конференцій, про що говорилося вище. Зокрема, з ініціативи і за найактивнішої участі професорів УВУ проводилися в Празі українські наукові з'їзди. Так, організаційна комісія по скликанню I Українського наукового з'їзду (жовтень 1926 р.) складалася лише з професорів Українського вільного університету на чолі з академіком І.Горбачевським. На цьому науковому форумі, що тривав 5 днів, працювало 10 секцій, які провели 41 засідання, де було заслухано 154 доповіді і 267 вчених взяли участь у дискусіях. Майже кожний четвертий учасник з'їзду був представником УВУ¹³⁰. В роботі II Українського наукового з'їзду (березень 1932 р.) брав участь 21 викладач УВУ, які прочитали 45 рефератів¹³¹. Показовими є і такі факти: з 1924 до 1931 р. представники Українського вільного університету були делегатами 28 наукових конгресів і з'їздів, а професор археології УВУ Вадим Щербаківський протягом 1924—1937 рр. брав участь в роботі 16 міжнародних конгресів¹³².

Яскравим підтвердженням плідності наукової роботи професорів УВУ була видавнича діяльність, яка розпочалася у 1923 р. під керівництвом університетської видавничої комісії. Особливо інтенсивною вона була в перше десятиріччя існування вузу. В 1922—1931 рр. УВУ було видано 27 підручників, монографій, збірників, статей¹³³, наукова цінність багатьох з яких не втратила свого значення й нині. Серед них "Органічна хімія" І.Горбачевського (1924), "Загальна наука права і політики" С.Дністрянського (1923), "Міжнародне право" М.Лозинського (1922), "Основи землекористування України" С.Рудницького (1923), "Палеоліт" В.Щербаківського (1925), "Огляд української історіографії" Д.Дорошенка (1923), "Скорочений курс історії українського мистецтва" Д.Антоновича (1923), "Лекції по історії етики" І.Мірчука (1922) та ін. Крім монографій, видавництво УВУ випустило за цей час два томи наукового збірника і два томи ювілейних збірників. Якщо авторами першого тому "Наукового збірника Українського університету в Празі" (1923) були провідні вчені УВУ С.Дністрянський, О.Колесса, Р.Лашенко, М.Лозинський, І.Мірчук, В.Старосольський, Л.Чикаленко, Ф.Швець, В.Щербаківський і Ф.Щербина¹³⁴, то другий том (1930) складався з рефератів професорських стипендіатів УВУ С.Федоріва, К.Чеховича, Н.Нововізького, О.Бараніва¹³⁵. Обидва "Наукових ювілейних збірників Українського університету в Празі" були присвячені президенту Чехословацької республіки Т.Г.Масарику в зв'язку з його 75-ти і 80-ти річчям і містили результати наукових досліджень учених університету (24 праці), більшість з яких є вагомим внеском у розвиток української історичної, філологічної, правової, економічної та філософської наук¹³⁶.

Однак, через брак коштів видавництво УВУ не могло належним чином розгорнути діяльність, про що свідчить той факт, що до 1926 р. вчені університету написали наукові праці загальним обсягом понад 800 авторських аркушів, що чекали опублікування¹³⁷. У 1932—1940 рр., наприклад, УВУ жодної праці не видавав і тільки у 1942 р. в Празі вийшов з друку третій том "Наукового збірника УВУ в Празі". Тому, як свідчить бібліографія публікацій учених УВУ, вміщена в офіційному виданні університету, а також дані, наведені П.Зленком у "Бібліографічному покажчику наукових праць української еміграції. 1920—1931" (Прага, 1932), університетські професори друкувалися скрізь, де тільки з'являлася можливість — у Берліні, Варшаві, Відні, Вінніпегу, Женеві, Загребі, Києві, Лейпцигу,

Лондоні, Львові, Мюнхені, Парижі, Перемишлі, Рівному, Чернівцях, Чикаго тощо.

Звичайно, найбільше вони друкувалися у Чехословаччині — в різких чеських і українських виданнях й видавництвах Праги, Подебрад, Брно, Ужгорода, зокрема в празьких видавництвах "Чесько-українська книга", "Пламя", "Український громадський видавничий фонд". З останнім, наприклад, УВУ в червні 1925 р. підписав договір про створення при Українському громадському видавничому фонді спеціальної "Фундації Українського університету в Празі" для видання наукового збірника, монографій, підручників тощо, який, щоправда, не дав очікуваних результатів¹³⁸. І все ж саме в Чехословаччині у міжвоєнні роки видатний український історик, професор УВУ Дмитро Дорошенко надрукував значну кількість з близько 1 тис. написаних ним праць з історії України, культури, церкви, літератури, культурних й політичних взаємин України із Західною Європою, проблем слов'язнознавства, української історіографії тощо¹³⁹. "Мені тільки хочеться скільки можна побільше здобути, — писав в одному з листів Д. Дорошенко про свою працю в еміграції, — щоб з мого перебування тут, на чужині, залишився якийсь корисний слід для рідного краю, щоб коли отут пропаду, то щоб хоч було чим мене згадати. Тому-то я, поки ще є змога працювати, аж поспішаю щось робити..., пишу, скільки стає духу, сил і змоги..."¹⁴⁰

Саме в Празі побачили світ такі наукові праці, як "Триста років українського театру (1619—1919)" Д. Антоновича (1925), "Основи української літературно-наукової критики" (1924) і "Книга биття українського народу" як декларація прав української нації" Л. Білецького (1942), "Старослов'янська кераміка" І. Борковського (1939), "Історія кооперації" С. Бородаєвського (1925), "Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання" О. Бочковського (1930), "Архітектура старокнязівської доби" (1924) і "Чужинці про Україну" (1942) В. Січинського, "Держава і політичне право" В. Старосольського (1926), "Логіка" (1924) і "Нариси з історії філософії на Україні" (1931) Д. Чижевського, "Нариси з нової історії Європи" О. Шульгіна (1925), "Основи теорії статистики" Л. Шрамченка (1930), "Формація української нації. Нарис праісторії України" В. Щербаківського (1941), "Статистика. Історія статистики і статистичних установ" (1925) і "Еволюційні переміни в ідеології статистики" (1927) Ф. Щербини та деякі інші, в тому числі видані чеською мовою "Основи модерного приватного права" С. Дністрянського (1928), "Моністична теорія" О. Одарченка (1938), "Німецька колонізація на Україні" С. Шелухіна (1938).

При написанні наукових праць професори Українського вільного університету використовували фонди празьких архівів і бібліотек, інші джерела, а також матеріали Музею визвольної боротьби України (заснований у 1925 р.) і книги з університетської бібліотеки. Остання була заснована згідно з рішенням Сенату УВУ в квітні 1922 р, який обрав бібліотечну комісію на чолі з професором Д. Антоновичем. Завдяки його зусиллям (він протягом 17 років керував університетською бібліотекою) постійно збільшувалися фонди бібліотеки, незважаючи на те, що вона не мала власного бюджету (за винятком разових невеликих асигнувань) і поповнювалася переважно за рахунок пожертв, взаємобміну літературою. Так, якщо на прикінці першого року свого існування бібліотека УВУ мала 839 книг і брошур, то вже у 1926 р. — 4261⁴¹.

У звітах бібліотечної комісії УВУ містяться дані про шляхи поповнення бібліотеки. У 1924/25 навчальному році, наприклад, українські вчені безкоштовно передали їй 866 книг, з них: Антонович — 172, Дорошенко — 111, Шелухін — 56, Слюсаренко — 55, Яковлів — 47 книг, а професор Горбачевський з березня по вересень 1925 р. відраховував для бібліотеки свою щомісячну платню проректора (500 крон). Крім того, до бібліотеки УВУ надійшли 25 книг від А. Крушельницького з Відня, 21 — від Л. Лукасевича з Варшави, 3 — від академіка М. Птухи з Києва, 2 — від професора Шелудька з Софії тощо⁴². Інститут та Фундація Карнеджі у Вашингтоні включили УВУ до списку інституцій, яким висилалися безкоштовно всі їх видання: у 1926 р. університетська бібліотека одержала від них 43 томи видань різними мозаїками⁴².

Одним з шляхів поповнення фондів бібліотеки УВУ був обмін літературою з науковими інституціями, видавництвами і бібліотеками як ЧСР, так і закордонними. Зокрема, інтенсивним був взаємобмін науковими виданнями між УВУ і Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, Академією наук та Інститутом народної освіти (університетом) у Києві, українськими науковими інститутами у Берліні й Варшаві, Карловим університетом та іншими високими школами Чехословаччини. Тільки протягом 1924/25 навчального року бібліотека УВУ шляхом обміну одержала 137 книг. "Бібліотека Київського Інституту народної освіти, — зазначалося, наприклад, в її листі до УВУ від 18 квітня 1928 р., — висловлює свою щиру подяку за низку Ваших цінних видань, які вона цими днями одержала. Просимо й надалі надсилати Ваші видання. Влітку цього року вийде 3 кн. "Записок Київського ІНО", що буде Вам своєчасно надіслана"⁴⁴.

Серед 34 видань, які одержала бібліотека УВУ в другій половині 20-х років від Всеукраїнської академії наук у Києві, були монографії А.Кримського та Л.Левченка "Степан Руданський", В.Перетца "Слово о полку Ігоревім", О.Фоміна "Флора України", В.Щербини "Нові студії з історії Києва" та ін.¹⁴⁵ В червні 1939 р. університетська бібліотека вже мала 10380 книг¹⁴⁶. Ними користувалися не тільки викладачі, а й студенти Українського вільного університету: у 1924/25 навчальному році, наприклад, бібліотека видала читачам 974 книги¹⁴⁷.

Крім плідної наукової роботи, професори УВУ проводили велику науково-просвітницьку діяльність, яка сприяла ознайомленню громадськості Чехословаччини з історією, культурою українського народу, досягненнями в розвитку науки української еміграції, а також становленню взаєморозуміння та творчої співпраці між українськими і чеськими вченими, діячами культури. Зокрема, ще у 1919—1920 рр. завдяки зусиллям українських вчених і при допомозі дипломатичної місії УНР у Празі було випущено українською, чеською і деякими іншими мовами понад 20 науково-популярних брошур з серії "Познайме Україну", метою яких було завоювання симпатій чеського суспільства до українського народу, його культурних, політичних змагань. Як зазначалося у передмові до першої брошури цієї серії "Українці — чехам" (автор — професор С.Дністрянський), "головнішим завданням видань "Познайме Україну" буде вияснення річевих і психологічних основ до чесько-українського зближення- Зазначену серію видань призначаємо для послідовного ознайомлення з українським питанням, поскільки воно може цікавити чеське громадянство... Сподіваємося, що ця спроба розпочати чесько-українське взаємопізнання та зближення зустріне інтерес в чеському народі й спричиниться до нав'язання і зміцнення приятельських відносин межі самостійними республіками..."¹⁴⁴. В серії видані також праці С.Смаль-Стоцького "Львів — серце Західної України", І.Бочковського "З історії України та українського відродження" і "Україна й українці (з етнографічною мапою)", Д.Дорошенка "Міжнародня орієнтація українців за часи війни та революції" і "Угорська Україна" та ін.

Професори УВУ активно співробітничали в різних енциклопедичних виданнях Чехословаччини. Так, авторами вмічених у них українознавчих матеріалів були І.Горбачевський, О.Колесса, Л.Білецький, Д.Антонович, Ф.Стешко, В.Січинський, В.Щербаківський та деякі інші українські вчені. Професор Д.Дорошенко, наприклад, написав кілька нарисів про українських

історичних діячів для чеського енциклопедичного видання "Творці історії"¹⁴⁹. Цікаво зазначити, що в чеських енциклопедичних багатотомних виданнях кінця 20—30-х років "Новий великий ілюстрований науковий словник", "Коменського науковий словник" вперше з'являються статті про В.Біднова, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, С.Рудницького, О.Колессу, І.Панькевича та інших українських учених-емігрантах¹⁵⁰.

Ефективним напрямком культурно-наукової діяльності професорів УВУ в Празі була їх участь в організації й проведенні різних виставок, що використовувалися ними для національного визнання України в світі. Так, в організованій в квітні 1924 р. Українським громадським видавничим фондом (голова Є.Вировий) і виставці українських друків та української книжкової графіки в Празі активну участь взяли професори УВУ Д.Антонович і В.Сочинський. На ній експонувалася продукція (починаючи з 1918 р.) майже всіх українських видавництв Чехословаччини, Німеччини, Австрії, західноукраїнських земель, загарбаних Польщею і Румунією, й частково навіть радянської України, а також таборові видання і українська періодика (всього діяло 10 відділів).

Празькі газети високо оцінили цю виставку. Зокрема, велику статтю про неї було надруковано 10 квітня в газеті "Чехословенська Республіка". Її автор — відомий чеський публіцист Ф.Заплетал писав: "Для Праги виставка української книги має особливе значення. У нас якраз все ще є не тільки окремі одиниці, а цілі політичні партії, що не визнають існування українського народу, української літературної мови і української літератури. Ці противники найдуть на виставці переконуючі докази про безпідставність своїх застарілих уявлень. На виставці є друки з усіх частин України, але об'єднаної духовно єдиною культурою, єдиною літературною мовою, єдиною національною свідомістю". Називаючи найцікавіші експонати виставки, автор зазначав: "Уже з цього сухого огляду видно, що існує самостійна українська література, писана окремою українською мовою і зрозуміла населенню Харківщини, Київщини так само добре, як і населенню Галичини та нашої Підкарпатсько! Русі... Виставка українських друків у Празі має більше значення, ніж надають їй, певно, самі організатори"¹¹¹.

Привертав увагу відвідувачів і український відділ на виставці книжкової культури, влаштований з нагоди міжнародного з'їзду бібліотекарів та приятелів книги, що проходив влітку 1926 р. в Празі. Виставочний комітет на чолі з професором УВУ Д.Антоновичем зібрав для неї українські видання за останні десять років — загалом понад 2 тис. книжок. Великий інтерес відвіду-

вачів (в українському відділі виставки побувало понад 600 чол.) викликали, зокрема, колекції українських видавничих знаків і екслібрисів, впорядковані професором УВУ В. Січинським. Подібні виставки української книги експонувалися в Празі і під час українських наукових з'їздів у 1926 і 1932 рр., на яких були широко представлені праці вчених УВУ¹⁵².

Таким чином, у міжвоєнні роки, коли УВУ фактично лишився єдиним українським університетом у світі, його професорський склад, до якого входило багато визначних учених — авторитетних фахівців з різних галузей знань, гідно репрезентував українську університетську науку. Його діяльність високо оцінена на II Українському науковому з'їзді в Празі у 1932 р., де у 18 доповідях було показано досягнення української еміграції в різних галузях знань за останнє десятиліття і особливо виділений вагомий внесок у розміток української науки вчених УВУ¹⁵³.

4. Українське студентство

Український вільний університет у Празі успішно виконував і своє першочергове завдання — "дати можливість українській емігрантській молоді і взагалі тим з української еміграції, хто не закінчив вищої освіти, цю освіту добути в стінах українського університету"¹⁵⁴.

Як зазначалося вище, однією з основних причин переведення Українського вільного університету з Відня до Праги була наявність у Чехословаччині численної української студентської громади. Саме УВУ першим одержав матеріальну допомогу від чехословацького уряду для української молоді, що прагнула здобути вищу освіту. Вже під час перших переговорів з представниками властей Чехословаччини ректор університету О. Колесса наголошував на необхідності створення в Празі умов для навчання української молоді, що перебувала в республіці та надання матеріальної допомоги студентам-українцям, особливо майбутнім слухачам УВУ¹⁵⁵.

Уряд ЧСР прихильно поставився до пропозицій Колесси і вже в листопаді 1921 р. було створено "Чесько-український комітет допомоги українській молоді" (ЧУК) для "турботи про забезпечення освіти українським емігрантам у вищих учбових закладах Чехословаччини"¹⁵⁶. Головою ЧУК був обраний професор Карлового університету Я. Бідло, а його заступником — професор О. Колесса. З січня 1922 р. комітет одержував з державного фонду ЧСР щомісячні субвенції для виплати

стипендій українським студентам. Умовою одержання стипендій було успішне навчання, причому спочатку допомога надавалася шляхом забезпечення їх житлом, одягом, підручниками, їжею тощо (наприкінці 1921 р. її одержували 557 українських студентів) і тільки з 1922 р. комітет щомісяця видавав стипендії в розмірі близьке 500 крон¹⁵⁷. Слід також зазначити, що хоча при встановленні стипендії для українських студентів необхідною умовою їх одержання не було поставлено обов'язковий запис слухачами УВУ (на чому наполягали представники університету в ЧУК), все ж з 844 чол., які в літньому семестрі 1922 р. почали одержувати стипендії, в УВУ записалося 615, а в зимовому семестрі 1922 р. — відповідно 1071 і 874¹⁵⁸. Загалом за перші десять років існування ЧУК щомісячну стипендію одержували 1992 українських студенти, 1062 з яких за цей час отримали дипломи чеських вищих навчальних закладів, переважно Карлового університету¹⁵⁹. В ньому, зокрема, у зв'язку з великою кількістю українських студентів були організовані спеціальні курси, на яких, крім професорів УВУ, викладали відомі чеські професори Бідло, Горак, Пастернак, Полівка та ін.

Крім розподілу стипендій, Чесько-український комітет утримував кілька інтернатів для студентів-емігрантів, допомагав їм ліками, підручниками, опікав різні студентські організації, зокрема, Український студентський кооператив у Празі, організовував під час канікул екскурсії за кордон. З ініціативи УВУ комітет доклав багато зусиль для приїзду до Праги на навчання української молоді, що опинилися далеко за межами Чехословаччини (з Єгипту, Румунії тощо) й особливо для навчання воякам УГА, інтернованим у табори Німецького Яблоннго та Йозефова. Допомогу українським студентам у ЧСР надавали також різні організації і гуманітарні місії, включаючи міжнародні. Американське товариство "У.М.С.А.", наприклад, виділило кошти для безплатного харчування 60 українських студентів, помешкання зі зниженою платою для 30 студентів, а американська місія "Методистів" відкрила для них у Празі їдальню "Менза Методистів", де харчувалося понад 200 чол. з доплатою кожному по 60 крон щомісяця¹⁶⁰.

У відповідь на піклування ЧУК, Сенату УВУ та інших організацій і місій "академічна молодь, — зазначав О. Колесса, — ... з незвичайною пильністю посвячувалася науковим студіям, так, що виробила собі якнайкращу славу у професорів так Карлового університету, як і інших високих шкіл; вся вона з дуже незначними виїмками виказувалася якнайкращими свідоц-

твами про іспити державні і колоквійні"¹⁶¹. Про сильний потяг української еміграції, зокрема в Чехословаччині, до здобуття вищої освіти, особливо після відкриття там кількох високих українських шкіл, у тому числі УВУ, незважаючи на вкрай складні умови життя на чужині, багато говорилося на I конференції української еміграції (Прага, червень 1929 р.). Професор Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі С.Сірополко, зокрема, серед причин, що змушували людей вже не першої молодості сісти за шкільну парту та студіювати науки, вказав такі: "По-перше, мотиви егоїстичного порядку— диплом високої школи відкривав власникові його кращі перспективи в життєвій боротьбі за існування в порівнянні з тими конкурентами, що диплому не посідають, по-друге, мотиви вищого порядку— бажання набути фахові знання з тим, щоб їх віддати рідному краю після повернення туди з еміграції"¹⁶².

В архіві Українського вільного університету, крім списків прийнятих студентів та їх біографічних даних, є чимало листів, заяв з проханням зарахувати до УВУ, в яких переважають "мотиви вищого порядку", що цілком зрозуміло. Ці матеріали дають також можливість з'ясувати географію, походження, соціальний стан, рід занять майбутніх слухачів УВУ та деякі інші дані про них. Так, наприкінці 1921 р. з проханням зарахувати в УВУ звернулися до Управи університету урядники Донського імператора Олександра III кадетського корпусу м. Ізмаїла в Єгипті Михайло Авілів, Олександр Бондаренко і Павло Барановський, відомі діячі українського культурного життя з Миколаївщини Микола Аркас і Єпіфаній Камінський, на початку 1922 р.— українські таборити з Йозефова Іван Борковський, Дмитро Трут і Іван Ільницький, з колективними заявами— члени Товариства українських студентів "Січ" у Чернівцях, 16 членів Спільки студентів-українців з табору інтернованих в Орадеа-Маре (Румунія) з рекомендацією керівників Спільки М. Мітковича і Л. Миколаєнка тощо¹⁶³. Серед прийнятих до УВУ у 1928—1943 рр. були представники з усіх українських земель, у тому числі 42 уродженці Підкарпатської Русі (Закарпаття) різних національностей (українці, угорці, євреї, німці), а також румуни (брат і сестра Пехт, З. Фейка), угорці (Ш. Фюлеї, В. Мугр), чехи (Й. Бенеш, Е. Алпар), росіянин Константин Поляков та ін.¹⁶⁴

В щорічних звітах про діяльність Українського вільного університету міститься статистичні дані про слухачів обох факультетів по семестрах, їх розподіл за національністю,

походженням і т. п. Ось, наприклад, як виглядає статистика запису студентів на УВУ в Празі:

Навчальний рік	Семестр	Кількість записаних слухачів	Навчальний рік	Семестр	Кількість записаних слухачів
1921/22	зимовий	702	1933/34	зимовий	232
	літній	615		літній	253
1922/23	зимовий	874	1934/35	зимовий	215
	літній	654		літній	235
1923/24	зимовий	580	1935/36	зимовий	231
	літній	449		літній	216
1924/25	зимовий	437	1936/37	зимовий	241
	літній	382		літній	187
1925/26	зимовий	390	1937/38	зимовий	88
	літній	276		літній	77
1926/27	зимовий	250	1938/39	Зимовий	66
	літній	251		літній	61
1927/28	зимовий	245	1939/40	зимовий	68
	літній	194		літній	100
1928/29	зимовий	203	1940/41	зимовий	92
	літній	162		літній	107
1929/30	зимовий	289	1941/42	Зимовий	125
	літній	253		літній	127
1930/31	зимовий	243	1942/43	зимовий	135
	літній	253		літній	109
1931/32	зимовий	240	1943—1945		
	літній	220			
1932/33	зимовий	232			
	літній	258			

Отже, з 1921 по 1943 р. (за 22 академічні роки, 44 семестри) на два факультети УВУ було прийнято (записано) 11617 студентів — у середньому по 264 на семестр. Кількість студентів, як бачимо з наведеної таблиці*, з багатьох причин була неоднаковою в

*Таблиця наведена на основі щорічних звітів УВУ. При її аналізі слід враховувати, що одні й ті ж студенти навчалися (записувалися) а університеті кілька семестрів. Тому, якщо врахувати, що право викладати предмети у початкових класах гімназії (1—4 кл.) мали тільки студенти, які прослухали 4 семестри і склали відповідний Іспит, а у старших класах 15—8 кл.) — після 8 семестрів навчання і отримання абсолюторіуму (диплому), то виходить, що повний курс навчання в УВУ за празький період його діяльності закінчили не більше як 2—3 тис. чол.

різні роки: у зимовому семестрі 1922/23 академроку, наприклад, вона становила 874 чол., а у літньому семестрі 1938/39 року — тільки 61. Зокрема, зменшення числа слухачів університету у 1937—1939 рр. була наслідком запровадження згідно з розпорядженням Міністерства шкільництва і народної освіти ЧСР від 4 червня 1937 р. плати за навчання, а також вкрай складним одержанням віз українцям з Польщі та Румунії і драматичних подій у Чехословаччині після підписання Мюнхенської угоди 1938 р.¹⁶⁵ Деяке збільшення кількості студентів УВУ у 1940—1941 рр. відбулися за рахунок нових емігрантів з Карпатської України після її окупації Угорщиною і Західної України після її приєднання до УРСР¹⁶⁶.

Основний контингент слухачів Українського вільного університету становили вихідці з різних українських земель, але найбільше — із західноукраїнських. На початку пражського періоду діяльності УВУ українці становили понад 90 % студентів, наприкінці — близько 75 %. Було також чимало білорусів, болгарів, вірменів, грузинів, прибалтійців, угорців, росіян, німців, євреїв, поляків, словаків, сербів, хорватів, чехів та ін. Наприклад, у першому в Празі семестрі (зимовий 1921/22 року) в УВУ навчалися 702 студенти, які походили: з ЧСР — 33 чол. Східної Галичини — 513, Придніпрянської України — 118, Буковини — 28, Кубані — 7, Білорусії — 2, Росії — 1. За національністю вони розподілялися таким чином: українців — 655, у тому числі 15 підкарпатських русинів-українців, чехів — 15, білорусів — 2, росіян — 1, німців — 3, євреїв — 26 чол.¹⁶⁷ А у літньому семестрі 1930/31 навчального року слухачами УВУ записалося 253 чол. (з них 61 чол. вперше), в тому числі: 165 українців, 30 євреїв, 15 чехів, 13 росіян, 8 угорців, по 5 німців і словаків, 4 румуни, 3 білоруси, по 2 грузини і поляки, 1 болгарин¹⁶⁸.

Однак не всі слухачі УВУ одержували абсолюторії (дипломи) його факультетів, тобто ставали випускниками університету, що пояснюється тим, що більшість з них водночас навчалася в чеських університетах, від чого, як правило, залежало одержання ними стипендій*. Тому, наприклад, на філософічному факультеті УВУ з 1925 по 1945 р. прослухали необхідний мінімум навчального матеріалу протягом 8 семестрів, склали всі колоквіуми та абсолюторні іспити і одержали дипломи 142 випусники¹⁶⁹. Ще менше слухачів УВУ саме через навчання в чеських високих

* З 1921 по 1931 р. наприклад, дипломи чеських вищих шкіл одержали 1062 українці, більшість з яких навчалася одночасно в УВУ.

школах здавали ригорозальні іспити в українському університеті, необхідні для здобуття ступеня доктора прав чи філософії. Тому кількість виданих УВУ докторських дипломів порівняно з числом його студентів і випусників невелика: у 1921—1941 рр. — 37 на філософічному і 95 на правничому факультетах¹⁷⁰.

Більшість тих, хто здобував ступінь докторів в Українському вільному університеті у Празі, становили українці, але серед них були й представники інших народів. Зокрема, серед докторів філософії та особливо докторів права були чехи Й. Міклік, Я. Кладів, А. Колінські, К. Воленец, В. Брожовські, Е. Секера, Р. Чейхан, словак В. Ілснчік, грузини Ш. Маглакелідзе, Е. Рамішвілі, В. Емухварі, Д. Чхіквадзе, Г. Накашидзе, Ю. Джанджгоа, росіянин Д. Бистролетов, угорець К. Мітцельман та ін.¹⁷¹ Докторами в УВУ стали і кілька дітей університетських професорів — Ігор Лоський, Михайло Матюшенко, Юрій Старосольський, Михайло Антонович (до речі, випусниками УВУ були також Марія та Марко Антоновичі).

Український вільний університет присвоював і почесні звання за особливі наукові заслуги в галузі культури. Першими почесними докторами УВУ стали видатні українські письменники: у 1931 р. на філософічному факультеті були присвоєні ступінь почесного доктора філософії "гоноріс кауза" Олександр Кандибі (Олесю), Ользі Кобилянській, Богдану Лепкому і Василю Стефанику. "Високо заслужена діяльність і праця цих письменників є не лише серед українського громадянства, але теж і в чужині так відома і високо цінена, що було би зайвим ближче мотивувати тут згадане рішення факультету", — зазначав у промові з приводу цієї події ректор УВУ І. Горбачевський¹⁷². Пізніше почесними докторами філософії стали українські композитори Олександр Кошиць та Володимир Барвінський. Правничий факультет УВУ присвоїв звання почесного доктора професорам І. Горбачевському, О. Колссі, А. Волошину¹⁷³.

Випусники й доктори УВУ успішно працювали в різних галузях науки та культури як у Чехословаччині, так і в інших країнах, у тому числі в Україні. Зокрема, понад 20 з них продовжували науково-педагогічну діяльність в УВУ (про них вже згадувалося раніше), а також поповнили професорсько-викладацький склад інших українських учбових закладів у ЧСР (господарської академії і педагогічного інституту). Разом з тим багато випусників УВУ, не маючи внаслідок його недержавного характеру і через відсутність громадянства ЧСР можливості

знайти відповідної їх кваліфікації роботи в Чехословаччині, використовували здобуті знання й досвід за межами республіки.

Значна кількість випусників університету, зокрема докторів прав УВУ, виїхала в Західну Україну, де взяла активну участь (особливо ті з них, хто спеціалізувався на кафедрі кооперації) в організації кооперативних інституцій, які в міжвоєнні роки були одним з важливих чинників у боротьбі за економічне існування українського народу в Галичині й на Волині, окупованих поляками. Наприклад, доктор прав УВУ Карло Коберський, деякий час попрацювавши доцентом приватної економіки УГА в Подєбрадах, повернувся на рідну Галичину, де став редактором часопису "Кооперативна Республіка", а доктор Гордій Нянчур очолив повітовий кооперативний союз у Тернополі. Активними діячами кооперативного руху в Галичині і на Волині були доктори прав УВУ Микола Кривий, Михайло Матюшенко, Остап Котик, Олександр Питель, Петро Панченко та ін. Чиновниками з фінансових справ стали доктори Микола Підгірний, Андрій Павник, Олександр Заворотнюк.

Деякі доктори УВУ виїхали в країни, де визнавалися дипломи українського університету. В галузі юриспруденції, наприклад, працювали у Загребі (Югославія) доктор Грицько Шевчик, у Вінніпегу (Канада) — доктор Микита Мандрика, у Словаччині — доктор Іван Ватран. У торговельній, адміністративній сферах працювали доктори Володимир Лунь, Іван Вітковський, Євген Приходько, Олександр Мацейович, журналістами — Сергій Федорів-Лантух, Христина Кононенкова, Степан Росоха тощо⁴.

Багато випусників і докторів УВУ обрали місцем своєї роботи Закарпаття, де сприяли національно-культурному відродженню корінного населення цього краю. Наприклад, доктор філософії УВУ, професор Василь Пачовський був директором державної реальної гімназії в Берегові, наукову діяльність присвятив вивченню історії Закарпаття, написавши кілька узагальнюючих праць. У канцелярії ужгородської "Просвіти" наприкінці 30-х років працював доктор Олександр Баранів. Одним із засновників і активістів просвітянського руху на Закарпатті, директором ужгородського театру "Просвіти" був відомий діяч культури, доктор філософії УВУ Микола Аркас, артистична й режисерська праця якого залишила глибокий слід у культурному житті краю. Деякі випусники УВУ брали активну участь у розбудові карпато-української державності у 1938—1939 рр., а окремі з них займали навіть важливі державні посади, Доктор прав УВУ Степан Росоха, наприклад, керував відділом міністерства шкіл

і народної освіти в краї, а у 1939 р. був обраний заступником голови Союму Карпатської України. Після окупації краю Угорщиною він повернувся в Прагу, де у 1939 р. редагував часопис "Пробоем", а в 1940 р. — часопис "Наступ", друкуючи на їх сторінках статті й спогади про Карпатську Україну¹⁷⁵.

Після другої світової війни прізвища випусників й викладачів Українського вільного університету в Празі зустрічалися серед діячів українських громад у різних країнах — Німеччині, Канаді, США і навіть Австралії, де, наприклад, провів останні роки життя професор УВУ Симон Наріжний (1898—1983). Серед випусників філософського факультету УВУ останніх років його діяльності в Празі особливо відзначалися автори оригінальних українознавчих досліджень Орест Зілінський (1923—1976) і Юрій Гривняк (1912—1992). Вони залишилися працювати в столиці Чехословаччини і створили, незважаючи на численні перешкоди, чимало наукових праць з проблем розвитку української літератури, науки, фольклору та історії чесько-українських культурних взаємин. Бібліографія друкованих праць кожного з них охоплює понад 200 позицій¹⁷⁶. На терені українки плідно працюють Марко Антонович у Монреалі, Іван Жегуц у Мюнхені, Микола Неврлий у Братиславі та деякі інші випусники Українського вільного університету празького періоду його існування.

* * *

Празький період діяльності Українського вільного університету закінчився у травні 1945 р., коли з вступом до столиці Чехословаччини Радянської армії більшість його професорів і студентів змушені були залишити країну і шукати нове місце перебування. На тих, що лишилися, чекали нелегкі, а часом і трагічні випробування. УВУ перебазувався у Мюнхен, де в 1945 р. було відновлено систематичні заняття і де й нині він успішно діє, спираючись на традиції і досвід попередніх часів¹⁷⁷.

Український вільний університет був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної української еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше потрібний. Але сталося так, що протягом майже четверті століття (1921—1945 рр.) місцем його перебування стала Прага, де він тривалий час лишався єдиним українським університетом в світі, хоч і недержавним, приватним, але вільною всеукраїнською вищою школою і водночас науковою установою. З початку діяльності в Празі УВУ перебував у центрі

культурно-наукового життя української еміграції в Чехословаччині. Служіння в міру сил і можливостей потребам українського народу й заради вільного і щасливого майбутнього рідного краю стало основним обов'язком УВУ в Празі, який він за допомогою влади й громадськості ЧСР гідно виконав, здобувши авторитет й міжнародне визнання. Підводячи підсумки перших десяти років діяльності УВУ, його керівники мали повне право констатувати, що "університет досяг своєї мети й належним способом сповнив своє завдання,... університет остаточно консолідувався, його професура довела свій педагогічний досвід та виявила себе ззовні науковими працями в різних галузях людського знання. Виробилися певна й стала практика університетська за зразком західноєвропейських університетів, але на ґрунті національному, українці кому"¹⁷⁸.

¹ Український вільний університет погляд, звернений на Вітчизну // За вільну Україну.—1992.—10 берез.

² Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів—Свидник, 12—15 червня 1991 р.): Матеріали.—Київ; Львів; Пряшів; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992.—С. 26.

³ *Степовик Д.* УВУ без ярликів // Літ. Україна.—1991.—17 жовт; *Присяжний М.* Університет між двома епохами, або Вітальне слово на честь 70-річчя унікальної української інституції в Мюнхені // За вільну Україну.—1991.—6 грудня.; *Подільник М.* Український вільний університет у Празі // За вільну Україну.—1992.—21 трав.; *Потульницький В.*, *Сидорчук Т.* Український вільний університет у Відні // Українська діаспора. —1993— № 3. — С. 132—137; *Ульяновська С.*, *Ульяновський В.* Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома війнами // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К, 1993. — С.477—498.

⁴ *Український В.* Університет в Празі в роках 1921—1931. — Прага, 1931—Т. 1—2; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Ч.1; *Мірчук І.* Український Вільний Університет, короткий огляд. — Мюнхен, 1948; Український Вільний Університет // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж; Нью-Йорк, 1980,—Т.9.—С.3418—3421

⁵ Енциклопедія українознавства. Париж; Нью-Йорк, 1955—1957. —Т. 2. —С. 634.

⁶ Див.: *Віднянський С.В.* Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.—К, 1993.— Вип. 4. — С.132-146.

⁷ ДИВ.: *Чех В.* Русские военнопленные в Чехословакии в 1918—1920 гг. // История СССР.-1971.-№ 1.-С151-154; *Tejchmanová S.*

Politická činnost ruské emigrace v Československu v letech 1920—1939 // Slovanský přehled. —1991.—Č.4.—S.273—286; *Сладек 3*. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие "русской акции" // Славяноведение.—1993.—№ 4.—С28—38; *Паушто В.Т.* Русские историки-эмигранты в Европе.—М,1992.—С24.

⁸ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. —Nakladem vlasinim vydalo Mlnisterstvo zahraničnich věci.— Praha, 1934.—S.3.

⁹ *Masaryk TG*. Cesta demokracie. Soubor projevu za republky. Sv. druhý. 1921-1923.- Praha, 1934.- S. 56-57.

¹⁰ Український В. Університет в Празі.—Т.1—С.108.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі—ЦДАВО України), ф.3859, оп3, спр.9, арк. L

¹² *Потульницький В, Сидорчук Т.* Український вільний університет у Відні // Українська діаспора.—1993.—№ 3.—С.134.

¹³ *Наріжний С.* Назв. праця,—С.119—120.

¹⁴ ЦДАВО України, ф.3859, оп.1, спр.134, арк.8—16.

¹⁵ Там же, арк. 17, 26, 28.

¹⁶ Там же, арк. 10—11.

¹⁷ Там же, арк. 18.

¹⁸ Там же, арк. 77-78.

¹⁹ Там же, арк. 21—21

²⁰ Цит. за: *Неврлий М.* УВУ—база незалежної української науки у вільному світі (1921—1945) // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція.—С.206; *Степовик Д.* УВУ без ярликів // Літ. Україна,—1991.—17 жовт.

²¹ Український В. Університет в Празі—Т.1.—С.65—67.

²² Там же.-С.VII.

²³ ЦДАВО України, ф3859, оп.1, спр.134, арк. 55-57.

²⁴ Цит. за: *Степовик Д.* УВУ без ярликів // Літ. Україна,—199L—17 жовт.

²⁵ ЦДАВО України, ф3859, оп.1, спр.134, арк. 72 зв.

²⁶ Там же, арк. 72, 125, 175; спр.8, арк. i

²⁷ Там же. спр. 134, арк. 72—73 зв.

²⁸ *Павлова Т.Ф.* Русский заграничный исторический архив в Праге // *Вопр. истории.*—1990.—№ 11.—С.19; *Григорієв Н* Чесько-українські стосунки // *Нова Україна (Прага).*—1922,—№ 1,—С.17.

²⁹ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. 7/VI 1921-7/VI 1924,-Прага, 1924.-С 3-4; *Наріжний С.* Назв. праця.-С 53-70; *Субтельний О.* Україна. Історія.—К, 1991.—С. 475.

³⁰ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР.—С 11-14.

³¹ Цит. за: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — Додатки. — С. 480.

³² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 134, арк. 83.

³³ Там же, арк. 106.

³⁴ Там же, арк. 149.

³⁵ Там же, оп. 2, спр. 1, арк. 4.

³⁶ *Український В.* Університет в Празі. — Т. 1. — С. 68.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 22—23.

³⁸ Там же, оп. 2, спр. 1, арк. 1—9.

³⁹ Там же, оп. 1, спр. 134, арк. 175.

⁴⁰ Там же, спр. 140, арк. 7.

⁴¹ *Український В.* Університет в Празі. — Т. 1, — С. 20.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 16—17.

⁴³ *Русова С.* Мої спомини, — Львів, 1937, — С. 41.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 132, арк. 93—97.

⁴⁵ *Український В.* Університет в Празі. — Т. 1. — С. 70.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 132, арк. 1—51.

⁴⁷ Там же, спр. 138, арк. 32.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же, арк. 33—34.

⁵¹ Там же, арк. 20—21

⁵² Там же, арк. 67—68.

⁵³ Там же, арк. 67.

⁵⁴ Там же, сир 140, арк. 427.

⁵⁵ Там же, арк. 462.

⁵⁶ Там же, спр. 136, арк. 11.

⁵⁷ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР, — С. 6.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 495.

⁵⁹ Там же, спр. 134, арк. 107—108; спр. 138, арк. 6.

⁶⁰ Див.: *Український В.* Університет в Празі. — Т. I. — С. 78—79.

⁶¹ Там же, - С. 88-89.

⁶² Підраховано за: *Сладек З.* Русская эмиграция в Чехословакии: развитие "русской акции" // Славяноведение. — 1993. — № 4. — С. 36—37.

⁶³ *Наріжний С.* Назв. праця, — С. 133.

⁶⁴ *Український В.* Університет в Празі. — Т. I — С. 118, 121; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 106.

⁶⁵ *Український В.* Університет в Празі. — Т. I — С. 79; Т. 2. — С. 56.

- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 54.
- ⁶⁷ Там же, арк. 425; *Наріжний С* Назв. праця. — С. 133.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 133, арк. 21-26.
- ⁶⁹ Там же, спр. 138, арк. 231; спр. 140, арк. 226.
- ⁷⁰ *Український В*. Університет в Празі. — Т.1. — С. 147.
- ⁷¹ Там же. - С. 221-222.
- ⁷² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 92
- ⁷³ Там же, арк. 273.
- ⁷⁴ Цит. за: *Наріжний С*. Назв. праця. — С. 134.
- ⁷⁵ Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935. Біобібліографія. — К., 1992. - С. 41-42.
- ⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 222, 233.
- ⁷⁷ Див: Сов. славяноведение, — 1991. — № 6. — С. 30; Славяноведение. — 1993. — № 4. - С. 32, 34.
- ⁷⁸ Štátny ústredný archív Slovenskej republiky, Bratislava, fond Krajiniský úrad, Prez, Kart č. 70,232; fond Policajné riaditeľstvo v Bratislave (1920-1950), Kart č. 492.
- ⁷⁹ Закарпатський обласний державний архів, ф. 9 С/2, оп. 1, спр. 39, арк. 28—29.
- ⁸⁰ "Podkarpatské hlasy".—1928.—11 října.
- ⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 253.
- ⁸¹ Цит. за: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича.—Додатки,—С. 481.
- ⁸³ Про неодноразові спроби переведення УВУ на Закарпаття див.: *Маркусь В*. Дві вільні установи — НТШ і УВУ та Закарпаття // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. — С. 167—169.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 2, спр. 46, арк. 14-20.
- ⁸⁵ Там же, спр. 44, арк. 8—14.
- ⁸⁶ Там же, оп. 1, спр. 140, арк. 422—425.
- ⁸⁷ Там же.
- ⁸⁸ *Неврлий М*. УВУ — база незалежної української науки у вільному світі (1921—1945) // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. — С. 208.
- ⁸⁹ Там же, с. 216.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 480.
- ⁹¹ Там же, арк. 500.
- ⁹² Там же, оп. 2, спр. 47, арк. 37.
- ⁹³ Там же, спр. 57, арк. 1—2; оп. 1, спр. 140, арк. 500.
- ⁹⁴ Там же, арк. 504.

⁹⁵ Український В. Університет в Празі.—Т. 1.—С. VIII—IX.

⁹⁶ ЦДАВО України, ф.3859, оп.1, спр.140, арк.264-265.

⁹⁷ Заслугують на увагу, зокрема, підготовлене М.Мушинкою під редакцією К. Вислобокова видання "Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935. Бібліографія" (К,1992), а також праця О.Шаблія "Академік Степан Рудницький. Фундатор української географії" (Львів-Мюнхен, 1993), що є першими вдалими спробами наукової характеристики життя й діяльності визначних представників української науки і культури за рубезем. Досить повні й цікаві біографічні нариси про Д.Антоновича, В.Біднова, Д.Дорошенка, О.Лотоцького, С.Наріжного, С.Сірополка, В.Сочинського, Д.Чижевського та А.Яковліва вміщені СУльяновською та В.Ульяновським у додатках до унікального видання "Українська культура; лекції за редакцією Дмитра Антоновича" (КД993).

⁹⁸ Академік Станіслав Дністрянський.—С.5.

⁹⁹ *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами.—Ужгород, 1993.—С.114—115.

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 158—159, 179.

¹⁰¹ Там же, арк. 202 -203.

¹⁰² Там же, арк. 339.

¹⁰³ Там же, арк. 91.

¹⁰⁴ *Наріжний С Назв.* праця.—С.132.

¹⁰⁵ *Мушинка Аі.* Українці Чехо-Словаччини // Українська діаспора —1993.- № 3.- С. 43; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 283; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238 арк. 2.

¹⁰⁶ *Подільчак М.* Український вільний університет у Празі // За вільну Україну,—1992.—21 траа

¹⁰⁷ *Васькович Г.* Український вільний університет. Передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ.—Серія; Наукові збірники,—Т.15.—Мюнхен, 1992.—С.19.

¹⁰⁸ *Наріжний С Назв.* праця,—С 127-128.

¹⁰⁹ Український В. Університет в Празі.—Т. 2 —С.119—124.

¹¹⁰ *Неврлий М.* УВУ—база незалежної української науки у вільному світі (1921—1945) // Від наукового товариства ім.Шевченка до Українського вільного університету.—С.212.

¹¹¹ Український В. Університет в Празі.—Т.1.—С. X; *Наріжний С Назв.* праця —G 128.

¹¹² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 220.

¹¹³ Там же, арк. 188.

¹¹⁴ Бочковський О.І. Т.Г.Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації).—Подєбради, 1930.—С 180.

¹¹⁵ *Наріжний С* Назв. праця.—С. 228.

¹¹⁶ Там же.—С. 228-229.

¹¹⁷ Там же.—С. 198.

¹¹⁸ Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том 2, виданий на пошану Голови Товариства професора Дмитра Антоновича.—Прага, 1939,—С.2.

¹¹⁹ *Наріжний С*. Назв. праця.—С. 208.

¹²⁰ Там же.—С. 202.

¹²¹ Там же.—С.202—203.

¹²² Там же.—С. 209.

¹²³ Там же.—С. 204.

¹²⁴ Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923-1924).—Прага, 1926.—Т. 1—С. 210.

¹²⁵ Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства професора Дмитра Антоновича.—Прага, 1939.—227 с.

¹²⁶ *Наріжний С*. Назв. праця.—С. 208..

¹²⁷ "Нова Україна" (Прага).—15 квіт. 1922.—Ч.2.

¹²⁸ Див., наприклад: *Божук Г., Зілгалов В.* Вклад істориків Українського Вільного Університету в розвиток досліджень історії України. Українська еміграція. Історія і сучасність: (матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади).—Львів, 1992.—С. 359—367.

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 93

¹³⁰ Український Науковий з'їзд у Празі 3—7 жовтня 1926 р. Звідомлення Президії Організаційної Комісії з'їзду.—Прага, 1928.—С 3-4, 72.

¹³¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1. спр. 140, арк. 190—191.

¹³² Український В. Університет в Празі—Т. I—С XIII; *Наріжний С* Наза праця.—С. 257.

¹³³ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр К , арк. 494.

¹³⁴ Науковий збірник Українського університету в Празі—Прага, 1923.—Т. 1 - 2 4 3 с.

¹³⁵ Науковий збірник Українського університету в Празі—Прага, 1930. - Т. 1 L - 1 0 4 с.

¹³⁶ Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чеськословенської Республіки Проф Др. Т.Г.Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження.—Частина I.—Прага, 1925.—436 с; Науковий ювілейний збірник

Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чеськословенської Республіки Проф. Др. Т.Г.Масарикові для вшанування 80-гих роковин його народження. Частина II. — Прага, 1930.— 265 с.

¹³⁷ *Український В.* Університет в Празі. —Т. 1. —С.223-227.

¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, сїр. 426, арк. 19-2L

¹³⁹ Енциклопедія українознавства. —Т.2. — С. 583—584; *Український В.* Університет в Празі. —Т. 2. —С. 148—153.

¹⁴⁰ Цит. за: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. —Додатки.—С. 481.

¹⁴¹ ЦДАВО України, ф.3859, оп. 1, спр. 426, арк. 232; *Український В.* Університет в Празі,—Т. 1.— С. 228.

¹⁴² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 193.

¹⁴³ *Український В.* Університет в Празі.—Т. 1.—С. 229—230.

¹⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 426, арк. 191.

¹⁴⁵ Там же, арк. 365.

¹⁴⁶ Там же, спр. 140, арк. 426.

¹⁴⁷ Там же, спр. 426, арк. 193.

¹⁴⁸ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 576, арк. 6—7.

¹⁴⁹ *Наріжний С.* Назв. праця.—С. 252,

¹⁵⁰ *Неврий М.* Українська (в її контексті і закарпатська) література у чеських і словацьких енциклопедіях // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня — 1 вересня 1991 р.).—Ужгород, 1993. - С. 340-355.

¹⁵¹ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР,— С. 87-94.

¹⁵² *Наріжний С* Назв. праця,—С. 258-259.

¹⁵³ Там же.—С 248.

¹⁵⁴ *Український В.* Університет в Празі.—Т.1.—С.XL

¹⁵⁵ Там же.—С. 84.

¹⁵⁶ Русские в Праге. 1918-1928 гг. Прага, 1928.-С 69—75.

¹⁵⁷ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. —S.22.

¹⁵⁸ *Український В.* Університет в Празі.—Т.1.—С.XI.

¹⁵⁹ *Наріжний С* Назв. праця.—С 75.

¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3859, оа 1, спр. 133, арк. 107—108.

¹⁶¹ *Український В.* Університет в Празі.—Т. 1.— С. 85.

¹⁶² Цит. за: *Троцинський В.* Перша конференція української еміграції в Празі і створення Української головної еміграційної ради (червень 1929 р.) // Українська діаспора. —1991 — Ч.1. — С.81-82.

- ¹⁶³ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 315, 322-325, 375, 399, 403, 417, 468, 506—507.
- ¹⁶⁴ Там же, спр. 41, арк. 1—99.
- ¹⁶⁵ Там же, спр. 140, арк. 386, 421
- ¹⁶⁶ Там же, оп. 2, спр. 47, арк. 48.
- ¹⁶⁷ *Український В.* Університет в Празі. — Т.1. — С.82—83.
- ¹⁶⁸ Там же. - Т.2. - С.112.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 19, арк. 1—38.
- ¹⁷⁰ Енциклопедія українознавства. —Т. 9.—С.3419.
- ¹⁷¹ *Український В.* Університет в Празі. —Т. 2,—С.191—193.
- ¹⁷² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 186.
- ¹⁷³ *Наріжний С.* Назв. праця,—С. 132.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 343.
- ¹⁷⁵ Там же, арк. 3; *Наріжний С.* Назв. праця.— С. 321—336.
- ¹⁷⁶ *Колесниченко-Братунь Н.Р.* Орест Зілинський (Сторінки громадської та наукової діяльності) // X Всеукраїнська славістична конференція "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури" (Тези доповідей).—Чернівці, 1991—Т. 1— С.186—187; Пам'яті широго друга // Нове життя (Пряшів).—1993.— 9 січ.
- ¹⁷⁷ *Степовик Д.* УВУ без ярликів // Літ. Україна.—1991.—17 жовт; *Присяжний М.* Університет між двома епохами, або Вітальне слово на честь 70-річчя унікальної української інституції в Мюнхені // За вільну Україну.—1991.—6 груд; *Васьків Г.* Український вільний університет. Передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ.—Мюнхен, 1991—С.11—24.
- ¹⁷⁸ Український а Університет в Празі.—С.XIV.

ДОДАТКИ

1. Звернення Ради університету до Президента Чехословацької Республіки Масарика Т. продозвіл на переміщення університету з Відня до Праги та про надання йому матеріальної допомоги

Відень, 17 березня 1921 р

Високодостойний Пане Президенте!

Українські університетські професори і українське студентство, опинившись за кордоном наслідком запертя Львівського університету для українських студентів, порішили вже з кінцем 1919 року приступити до заснування Українського Вільного Університету і тоді була загальна гадка, щоби українські університетські курси скласти якраз в Празі. В тій цілі поїхала до Праги з кінцем 1919 року окрема професорська делегація з професорів: Д-ра Горбачевского, Д-ра Колеси, Д-ра Дністрянського, щоби поробити відповідні старання. Одначе ті старання не вийшли тоді поза межі Українського Посольства в Празі. Повернувшись до Відня, делегація порішила покищо відложити цю справу, але коли число українського студентства за кордоном зачало що раз то більше рости, бо на Україні закрито оба українські університети в Камінці і в Києві, порішили з кінцем 1920 року українські університетські професори і інші українські вчені, що мали переважно місце свого пробутку у Відні, приступили негайно до улаштування університетських викладів на українській мові. Тут знайшлося і окреме товариство: Союз Українських Журналістів і Письменників, яке прирекло дати грошову допомогу на сам початок викладів і так приступлено з початком 1921 року до заснування окремої інституції "Український Вільний Університет", якого осідком є тимчасово Відень

Цей інститут має окрему організацію, яка ґрунтується на особнім статуті. Уложено повний сурогат двох факультетів: філософiчного і правничо-суспiльного, уложено виклади по загальним типам, прийнятим у захiдно-європейських унiверситетах, заведено строгий науковий ценз для всіх прелегентiв на подiбних основах, як взагалi в унiверситетах, та дано можливiсть всiм iнтелектуальним робiтникам ходити на виклади без оплати.

Головна мета тих викладiв була для унiверситетської молодi заступити брак унiверситетських викладiв на українській мовi, якi вони на инiших унiверситетах не можуть слухати. Виклади почалися 24 сiчня 1921 р.

Коли ж таким порядком введено в життя першiй трiмiстр двох українських факультетiв у Вiднi, поставили iнiціатори Українського Вiльного Унiверситету повернути до своєї первiсної думки заснування такого унiверситету в Празi, так як нiколи не було їх планом вязати згаданий iнститут на стало з Вiднем.

За тою гадкою пiйшла i теперiшня Рада унiверситету, яка намиряє пiсля покiнчення першого трiмiстру у Вiднi почати серiю викладiв зглядно унiверситетських курсiв уже в найближчому часi в Празi. При тiм звернула вона увагу головнo на те, що українська емиграція найшла як найкращий приєм у Чехo-Словацький Республiцi, що отся Республiка вiднеслася дуже прихильно до визвольних стремлiнь українського народу, дала своiм українським громадянам в етнографiчних границях полiтичну автономiю (йдеться про українцiв Закарпаття, яке у 1919р. пiд назвою "Подкарпатська Русь" ввiйшло до складу ЧСР як автономна одиниця, але полiтичну автономiю на той час не отримала. — С.В.), та що має у себе вище п'ятьсот українських студентiв, якi студiюють переважно на празькому унiверситетi. Крiм цього, руководилася Рада Унiверситету тою обставиною, що українська iнтелiгенція, студiючи в Празi, переймєся традицiями Праги та понесе iдею словянського збратання на українські території Чехo-Словаччини.

Тому ми звертаємося в цьому меморiалi до Вас, Високодостойний Пане Президенте, з проханням, i об Ви допомогли Радi Українського Вiльного Унiверситету здiйснити єї думку i перенести вже на другий трiмiстр унiверситетські виклади до Праги.

В тому лежать двi речi: Перш за все просимо дозвiл оголосити унiверситетські виклади Українського Вiльного Унiверситету по можливостi вже в часi ферiй (канiкул. — С.В.) вiд липня ц.р. почавши; дальше просимо о вiдступлення на сю цiль вiдповiдного числа викладових саль з вiдповiдним урядженням.

По-друге: Рада Університету розпоряджає за малими фондами для здійснення цієї думки. Українська суспільність за кордоном Опинилася без відповідних маєткових засобів і тому нема надії, щоби вона була в силі зложити повну суму, яка була б потрібна на покриття коштів хоч би одного триместра в Празі. А кошти цього удержання значно більші, як у Відні. Тому, опираючись на тім, що Чесько-Словацька Республіка призначає відповідні суми для піднесення освіти своїх українських громадян, і що прийняла в свої гостинні пороги значне число українського студентства, осміляєсь Рада Українського Вільного Університету звернутися отсим до Вас, Високодостойний Пане Президенте, з проханням о матеріальну допомогу для переведення згаданої цілі.

Ми певні, що Ваш Високий Уряд не відмовить свого дозволу на відбуття згаданих університетських курсів на українській мові; ми певні, що уся чеська суспільність привітає наше змагання прихильно і дасть нам можливість почати університетські виклади в Празі вже в найближчим часі.

Ми звертаємося до Вас особисто, Високодостойний Пане Президенте, як світоча науки і славного представника вільної культурної думки, бо ми свідомі того, що Ви завсігди попірали найгорячіше стремління усіх словянських народів до культури, та що й тепер, коли чеський нарід поставив Вас на найвищому становищі Держави, зволите допомогти українському народові, що скитається поза межами своєї батьківщини, до збереження своїх культурних ідеалів у своєму "Вільному Університеті".

За Раду Українського Вільного Університету

Др. Станіслав Дністрянський

Проф. Іван Галицький

Др. Степан Рибницький

ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 3, спр. 9, арк. 1—2. Публікується вперше.

2. З виступу (спогадів) випусника УВУ 1944 р. Миколи Неврлого «УВУ— база незалежної української науки у вільному світі (1921—1945)» на Міжнародній науковій конференції «Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету» (Пряшів— Свидник, 12—15 червня 1991 р.)

Багато тогочасних студентів у Празі поєднувало свої славістичні студії на Німецькому Карловому університеті з українознавчими студіями в УВУ. Не кожний, звичайно, вмів так організувати свій час, щоб більш-менш рівночасно складати іспити на обох університетах. Для слухачів україністики УВУ з ґрунтовною базою цих дисциплін був пріоритетним. Так було і в моєму випадку. Промоцію на PhD-ра в Нім. Карловому університеті мав я аж після закінчення УВУ.

Слухачі україністики, які працювали в семінарах О. Колесси, Д. Дорошенка, Л. Біленького, В. Щербаківського та ін. відомих професорів приймали в студентському житті щонайактивнішу участь, становили ядро літературного гуртка, який час від часу влаштовував різні вечірки, доповіді і т.д. Заздалегідь встановленим планом відбулись — добре пригадую — доповіді про Тристана й Ізольду (О. Зилинського), про Ібсена (М. Неврлого), про Рільке (Б. Бернадського). Такі літвечірки були для нас першим прилюдним виступом, поглиблювали наші знання й досвід самостійної філологічної праці. На наші вечірки ходили також студенти інших факультетів, а також студенти Політехніки. Слухачі-україністи відвідували засідання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. В часах своїх студій я яких два роки був пресовим референтом УАГ (Української академічної громади. — *С.В.*) (публікувався під псевд. М. Новиченко), що також сприяло розвитку молоді людини. На сторінках місцевої (а також галицької й закарпатської) преси студенти-україністи виступали зі своїми гершими працями...

Система студій в УВУ відповідала західноєвропейським університетам. Академічний рік відповідав двом семестрам (літній і зимовий). Дійсним слухачем міг у ньому бути лиш той, хто мав гімназіальну матуру. Тільки він міг складати державні або т.зв. професорські іспити: перший після 4 сем. Другий — після 8. Для складання докторату ці іспити не вимагалися, досить було мати абсолюторіум, тобто посеместральний перелік предметів, що він їх на протязі 8 сем. прослухав.

Перший державний іспит давав право викладати обрані предмети (їх було 2) у нижчих класах гімназії (1—4 кл.), другий — в вищих (5—8 кл.). Докторат складали переважно ті, що готували себе для науково-дослідницької праці, або ті, що підготовлялись до доцентури в університеті, на яку треба було габілітуватись. Передумовою докторату була докторська дисертація, в якій треба було сказати нове слово в тій або іншій ділянці. Після її прийняття кандидат допускався до малого й великого ригорозів — усних іспитів з головного й побічного предметів своїх студій. Оскільки хтось не мав гімназіальної матури, а мав лиш учительську семінарію (або торговельну академію), а деколи й зовсім не мав середньої освіти, його інскрибували на той чи інший факультет лишень як вільного слухача, який після прослухання 8 семестрів одержував лиш згаданий абсолюторіум.

До докторату на правничому факультеті допускалось на підставі попередніх іспитів (з римського й цивільного права, з історії права, з міжнародного права і т.д.) і основного ригорозу, що його остаточно складав кандидат перед державною комісією. Письмової докторської дисертації на правах не було, там все залежало від оцінок попередніх правничих дисциплін. Після їх успішного завершення кандидат допускався до промоції.

Передумовою докторату філософії була докторська дисертація, яку в довільному терміні мав опрацювати кандидат. Вона повинна була вносити щось нового до обраної ділянки, виявити іманентне зацікавлення кандидата даною проблемою. Будь-яка компіляція або повторення вже відомого — виключались. В ній треба було зайняти критичне відношення до попередніх праць, що стосувались даної теми, подати власний, науково обґрунтований погляд на дане питання. Після її апробації двома фахівцями (найчастіше двома звич. професорами або професором і доцентом) кандидат допускався до ригорозів, тобто усних 2-х годинних іспитів з головного й побічного предметів. Після успішних ригорозних іспитів кандидат допускався до промоції на доктора філософії...

Першою кузницею наукової підготовки студента були семінари й просемінари, які доповнювали й поглиблювали виклади, привчали слухачів до самостійної праці. Різниця між ними була в тому, що в семінарах брали участь переважно слухачі вищих семестрів, ними переважно керував професор. Просемінари були для початкуючих і ними керував доцент, інколи надзвичайний професор, тобто науковець, який ще не був іменований професором. Реалізувались переважно семінари, 3—4 з них повинен

був обов'язково виконати звичайний студент філософії. На семінарах слухачі зачитували свої реферати — більші чи менші праці, теми яких обирали вони самі або в порозумінні з професором даного предмету. Одночасно з рефератом читався на семінарах і корреферат. Корреферент мав заздалегідь ознайомитись з рефератом, простудіювати літературу до даної теми й зайняти до доповіді свого колеги критичне становище. Аж після цього відбувалась дискусія, в якій могли брати участь всі члени семінару.

В таких семінарах, під керівництвом відомих вчених, поглиблювали свої знання й набували досвід початкуючі філологи різного профілю — історики, мовники, літературознавці, фольклористи і т.д. Оскільки участь студентів на викладах була не обов'язкова (традиційна академічна свобода), на семінарах їхня присутність була обов'язкова. Незарахований семінар був часто причиною незарахування цілого семестру. Перед державними іспитами вимагалась певна кількість семінарів, хоч професор, який керував тим чи іншим семінаром, і так добре знав підготовку, зацікавленість і пильність кожного члена свого семінара. Пригадую, що в семінарах таких професорів, як О. Колесса, Д. Дорошенко, В. Щербаківський, брало участь 10—12 і більше студентів^{ТМ}.

Неврлий Микола. УВУ — база незалежної української науки у вільному світі (1921—1945) // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів — Свидник, 12—15 червня 1991 р.). Матеріали. — Київ; Львів; Пряшів; Мюнхен; Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992. — С. 209—212

З М І С Т

I.	До історії заснування УВУ у Відні	6
II.	Переведення і відкриття Українського вільного університету у Празі	18
III.	Перетворення УВУ в Празі в університет західноєвропейського зразка	25
	1. Внутрішній устрій і організація УВУ в Празі, його матеріальне становище	25
	2. Професорсько-викладацький склад університету та його педагогічна діяльність	39
	3. Наукова і культурно-освітня діяльність УВУ.	48
	4. Українське студентство.	60
	Додатки.	76
	1. Звернення Ради університету до Президента Чехосло- вацької Республіки Масарика Т. про дозвіл на переміщен- ня університету з Відня до Праги та про надання йому матеріальної допомоги.	76
	2. З виступу (спогадів) випусника УВУ 1944 р. Миколи Неврлого «УВУ — база незалежної української науки у вільному світі (1921—1945)» на Міжнародній науковій конференції "Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету" (Пряшів — Свидник, 12—15 червня 1991 р.).	79

НАУКОВЕ

ВИДАННЯ

Віднянський Степан Васильович

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ І НАУКОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ:**

Український вільний університет

(1921—1945 рр.)

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України*

"Підписано до друку 20 01. 9-ї Формат 60*84 1/16

Ум. Друк. «рк. 4,88 Об*. »идлр«. 5. і5

Тн ри 500. Зам. 1994 П. Ціна ДЮДЖрД

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушеаського, 4